

Η ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ
ΜΙΑΣ ΑΘΗΝΑΪΚΗΣ ΣΥΝΟΙΚΙΑΣ:

ΟΔΟΣ ΠΑΝΟΡΜΟΥ

100 μ

Η ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ ΜΙΑΣ
ΑΘΗΝΑΪΚΗΣ ΣΥΝΟΙΚΙΑΣ: ΟΔΟΣ ΠΑΝΟΡΜΟΥ

ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΝΤΑΝΗ

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ
ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ | ΚΛΗΜΗΣ ΑΣΛΑΝΙΔΗΣ

ΧΑΝΙΑ, ΟΚΤΩΒΡΙΟΣ 2024

«Μάλλον η Αθήνα μετά το '60 ήταν πάντα έτσι, λίγο χάλια, λίγο ωραία, απαίσια, όμορφη. Αλλάζει ανάλογα με τις σχέσεις μας, τα διαμερίσματα των φίλων μας, τις ταρατσες, τα μπαλκόνια, και γίνεται καταθλιπτική όταν νιώθουμε ξεκρέμαστοι, χαμένοι».¹

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

1. Αίσωπος Γ. & Σημαιοφορίδης Γ., *Η σύγχρονη ελληνική πόλη*, εκδ. Metropolis Press : Δομές, Αθήνα, 2018.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ	
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	11
Α ΣΚΟΠΟΣ ΚΑΙ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ ΕΡΕΥΝΑΣ	11
Β ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΑΝΑΣΚΟΠΗΣΗ	11
Γ ΜΕΘΟΔΟΣ ΣΥΛΛΟΓΗΣ ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ	11
Δ ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΕΡΓΑΣΙΑΣ	11
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1... ΤΟ ΠΑΡΕΛΘΟΝ	17 - 81
i. ΟΙ ΚΗΠΟΙ ΜΕ ΤΑ ΑΜΠΕΛΙΑ (1900-1922)	20
ii. Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΗΣ ΓΕΙΤΟΝΙΑΣ (1922-1960)	36
iii. Η ΑΣΤΥΦΙΛΙΑ (1960-1990)	60
iv. ΤΟ ΝΗΣΙ ΤΗΣ ΠΑΝΟΡΜΟΥ (1990-2024)	72
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2... Η ΠΑΝΟΡΜΟΥ ΣΗΜΕΡΑ	83 - 125
i. ΧΡΗΣΕΙΣ ΓΗΣ ΚΑΙ ΔΙΚΤΥΑ ΜΕΤΑΦΟΡΩΝ	86
ii. ΑΝΘΡΩΠΟΓΕΩΓΡΑΦΙΚΗ ΜΕΛΕΤΗ	93
iii. ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΑΝΘΡΩΠΟΓΕΩΓΡΑΦΙΑ	114
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	127
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	131

A | ΣΚΟΠΟΣ ΚΑΙ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ ΕΡΕΥΝΑΣ

Σκοπός της εργασίας είναι η διερεύνηση του χωρικού αποτυπώματος της αστικής εξέλιξης της Αθήνας στην περιοχή των Αμπελοκήπων με άξονα την οδό Πανόρμου.

Αντικείμενο της έρευνας αποτελεί η ανάλυση της αστικής και κοινωνικής δομής της Πανόρμου, ως χαρακτηριστικού δρόμου μιας διαρκώς μεταλλασσόμενης αθηναϊκής γειτονιάς. Η ευρύτερη περιοχή μελέτης ορίζεται μεταξύ των οδών Πανόρμου, Τριφυλίας, Ευσταθίου Λάμψα, και Λ. Αλεξάνδρας και Λ. Κηφισίας.

B | ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΑΝΑΣΚΟΠΗΣΗ

Τα κύρια δημοσιεύματα αναφοράς καταγράφονται παρακάτω.

- i. Παραδείσης Κ. Ν., *Αμπελόκηποι: Περίπατοι στις παλιές γειτονιές: Κτίσματα που χάθηκαν: Άγνωστες ιστορίες και φωτογραφίες: Πρόσωπα και οικογένειες*, εκδ. Ο Μικρός Ρωμηός, Αθήνα, 1997.
- ii. Η Καθημερινή, Επτά ημέρες: τέχνη & ψυχαγωγία: ΑΜΠΕΛΟΚΗΠΟΙ, Αθήνα, 17 Φεβρουάριου 2002.

Γ | ΜΕΘΟΔΟΣ ΣΥΛΛΟΓΗΣ ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ

Η συλλογή του ερευνητικού υλικού βασίζεται σε έρευνα πεδίου, βιβλιογραφική και διαδικτυακή έρευνα καθώς και συζητήσεις με κατοίκους της περιοχής.

Δ | ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Το ερευνητικό μέρος της εργασίας συγκροτείται σε δύο μέρη: Το πρώτο μέρος περιλαμβάνει πληροφορίες για την αρχική διαμόρφωση της περιοχής των Αμπελοκήπων με άξονα την οδό Πανόρμου: ιστορικά, πολεοδομικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά.

Το δεύτερο μέρος προσεγγίζει την περιοχή υπό το πρίσμα των σύγχρονων χωρικών και κοινωνικών χαρακτηριστικών της καθώς και επιμέρους στοιχείων που προέκυψαν από την έρευνα πεδίου, τα οποία αποτυπώνονται σε χάρτες για την καλύτερη δυνατή ανάγνωση της περιοχής.

ΠΕΡΙΟΧΗ ΜΕΛΕΤΗΣ

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ

Οι πρώτες δομές

Πτωχοκομείο

Τα ρέματα

1923

Σήμερα | 2024

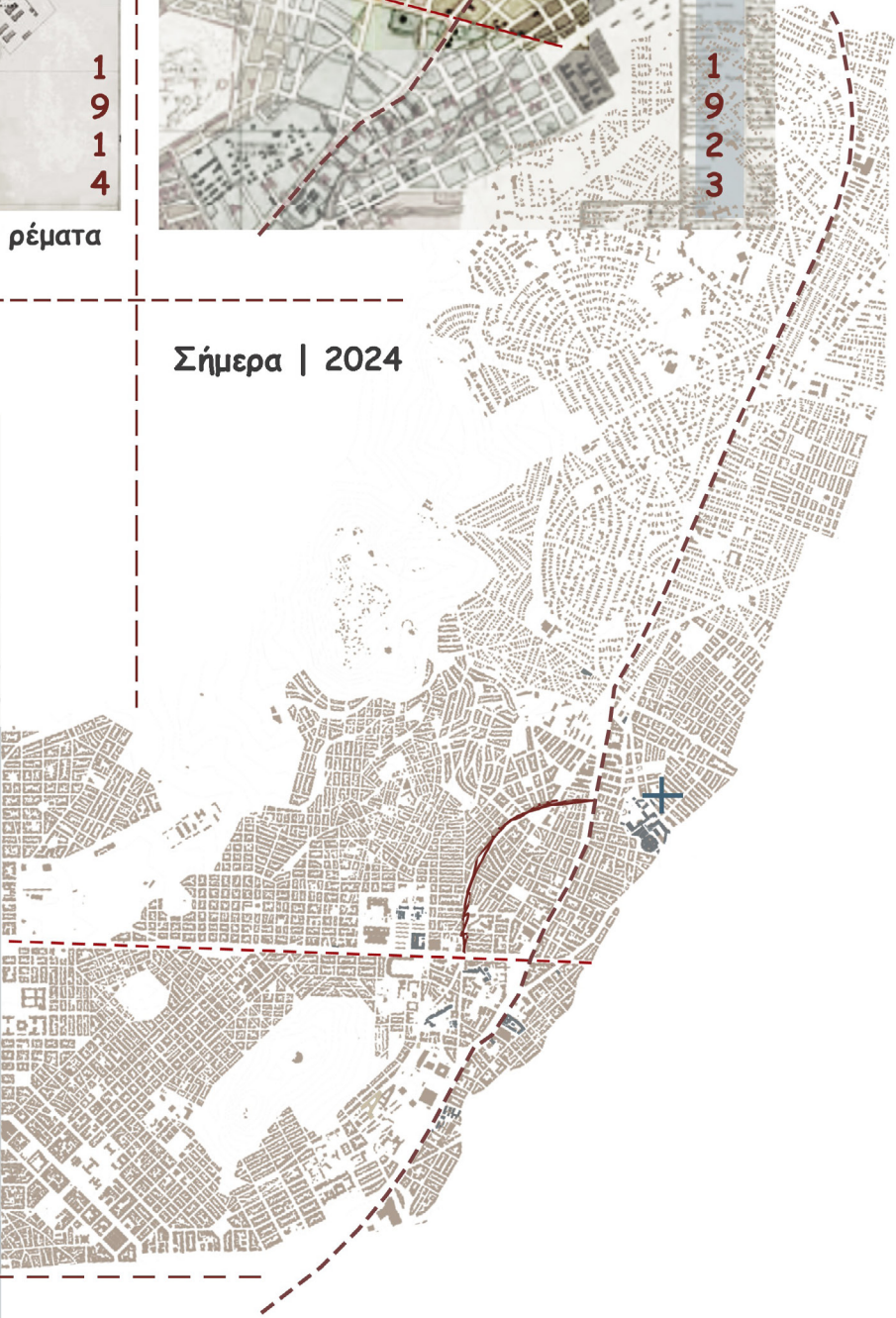
Η Πανόρμου χαραγμένη | Γηροκομείο Αθηνών
| Σχέδιο Παλαιού Ψυχικού

Συνέχεια οικισμών μέχρι το

Αστυφιλία

Χάρτης 3: Χάρτης Αθηνών, Τοπογραφικός και υψομετρικός χάρτης, 1914 υπό Χαραλάμπους Ελένη_ Ιστορικό Αρχείο.
Χάρτης 4: Σχέδιον Αθηνών υπό Αθαν. Σ. Γεωργιάδη, εκδ. ΔΕΥΤΕΡΑ
Χάρτες 1, 2, 5, 6: Μπίρης Η. Κώστας, Αι Αθήναι: από του 19ου εις τον 20ον αιώνα, εκδ. ΜΕΛΙΣΣΑ, Αθήνα, Δεκέμβριος 2005.
Χάρτης 7: Σύγχρονος Εγκυκλοπαίδεια Ελευθερουδάκη, том. 1, Αθήναι, 1962

i. ΟΙ ΚΗΠΟΙ ΜΕ ΤΑ ΑΜΠΕΛΙΑ (1900-1922)	20
ii. Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΗΣ ΓΕΙΤΟΝΙΑΣ (1922-1960)	36
Συνοικισμός «Νέα Ανατολή»	42
Συνοικισμός «Πανόρμου»	45
iii. Η ΑΣΤΥΦΙΛΙΑ (1960-1990)	60
Χάρτης έτους κατασκευής	70 - 71
iv. ΤΟ ΝΗΣΙ ΤΗΣ ΠΑΝΟΡΜΟΥ (1990-2024)	72

I. ΟΙ ΚΗΠΟΙ ΜΕ ΤΑ ΑΜΠΕΛΙΑ (1900-1922)

Οι Αμπελόκηποι, είναι μια συνοικία στα βορειοανατολικά των Αθηνών. Έχουν διατυπωθεί αρκετές ετυμολογικές ερμηνείες για την ονομασία τους, αλλά πιθανά η κυριολεκτική εξήγηση του ονόματος **-κήποι με αμπέλια**- αντιστοιχεί περισσότερο στην πραγματικότητα. Ο οικισμός βρισκόταν στις νοτιοανατολικές υπώρειες των Τουρκοβουνίων², από την περιοχή του ναού του Αγίου Δημητρίου και προς τον δρόμο της Κηφισιάς (σημερινή Λ. Κηφισιάς).³

Η ονομασία των Αμπελοκήπων αναφέρεται πρώτη φορά το 1460 στον Ανώνυμο της Βιέννης⁴, στοιχείο το οποίο τεκμηριώνει την ύπαρξη γεωργικής δραστηριότητας πριν ή κατά την Τουρκοκρατία, χωρίς όμως να είναι επαρκές για να τεκμηριώσει κανονική κατοίκηση. Διοικητικά ο οικισμός υπαγόταν απευθείας στην επαρχία της Αθήνας. **Η περιοχή είχε αγροτικό χαρακτήρα, κατάφυτη και γεμάτη ρέματα**, όπως αναφέρεται από στις μαρτυρίες των περιηγητών, γεγονός που επαληθεύεται από την καθιέρωσή τους ως το **εξοχικό θέρετρο των Αθηναίων**. Παρόλο που δεν σώζονται στοιχεία για τον πληθυσμό της, ο εξοχικός χαρακτήρας της προϋποθέτει ότι ο αριθμός των κατοίκων πρέπει να αυξομειωνόταν, ανάλογα με τις εποχές. Στη μεγαλύτερη έκτασή της, η περιοχή καλυπτόταν από ελαιώνες, οι οποίοι εκτείνονταν μέχρι τη μονή των Ασωμάτων – Πετράκη, στο σημερινό Κολωνάκι.⁵

Στην ιστορική τοπογραφία του 19ου αιώνα, **η περιοχή των Αμπελοκήπων, ένα είδος λεκάνης του Ιλισού**, αποτελεί ακόμη το κατάφυτο πλησιέστερο προάστιο της πόλεως των Αθηνών, όπως αντίστοιχα είναι δυτικά, στη λεκάνη του Κηφισού, ο Ελαιώνας. Μέχρι την πρώτη περίοδο αστικοποίησής τους, μετά την Μικρασιατική Καταστροφή, οι χρήσεις που κυριαρχούσαν ήταν κυρίως αγροτικού και οικοτεχνικού χαρακτήρα, με πολλές αδόμητες εκτάσεις με φυσική βλάστηση, εξωκκλήσια και αρχοντικές κατοικίες των γαιοκτημόνων.⁶

2. Τουρκοβούνια είναι η λοφοσειρά που εκτείνεται βόρεια της συνοικίας του Γκύζη, βορειοανατολικά της Κυψέλης, μέχρι την περιοχή Ψυχικού. Μεγάλο τμήμα της έχει σήμερα ανοικοδομηθεί και πυκνοκατοικηθεί. Η ονομασία της οφείλεται στο γεγονός ότι κατά την περίοδο της Οθωμανικής κατάκτησης ίσχυε η αρχή ότι όποιος τόπος δεν είναι καλλιεργήσιμος δεν μπορεί να είναι και ιδιωτικός, άρα αποτελεί κρατική ιδιοκτησία. Γι' αυτό και η λοφοσειρά ονομάστηκε Τουρκοβούνια.

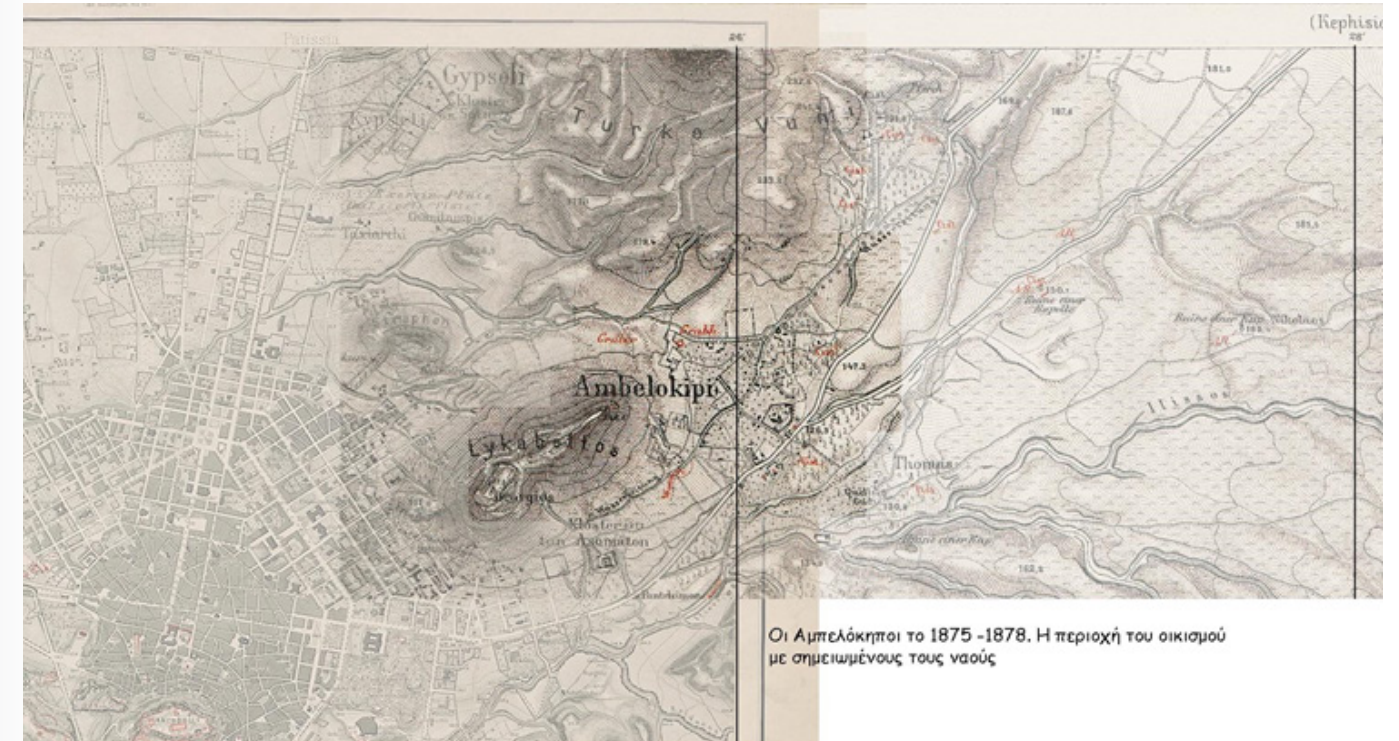
(Πηγή: Καιροφύλας Γ., *Τοπωνύμια της Αθήνας, του Πειραιά και των περιχώρων*, Εκδόσεις Φιλιππότη, Αθήνα, 2018, σελ. 205)

3. Πάλλης Γ., *Τοπογραφία του αθηναϊκού πεδίου κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο*, εκδ. Εκδοτικός Οργανισμός Π. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη, 2009, σελ. 233

4. de Laborde. *Athenes* 1, 17.

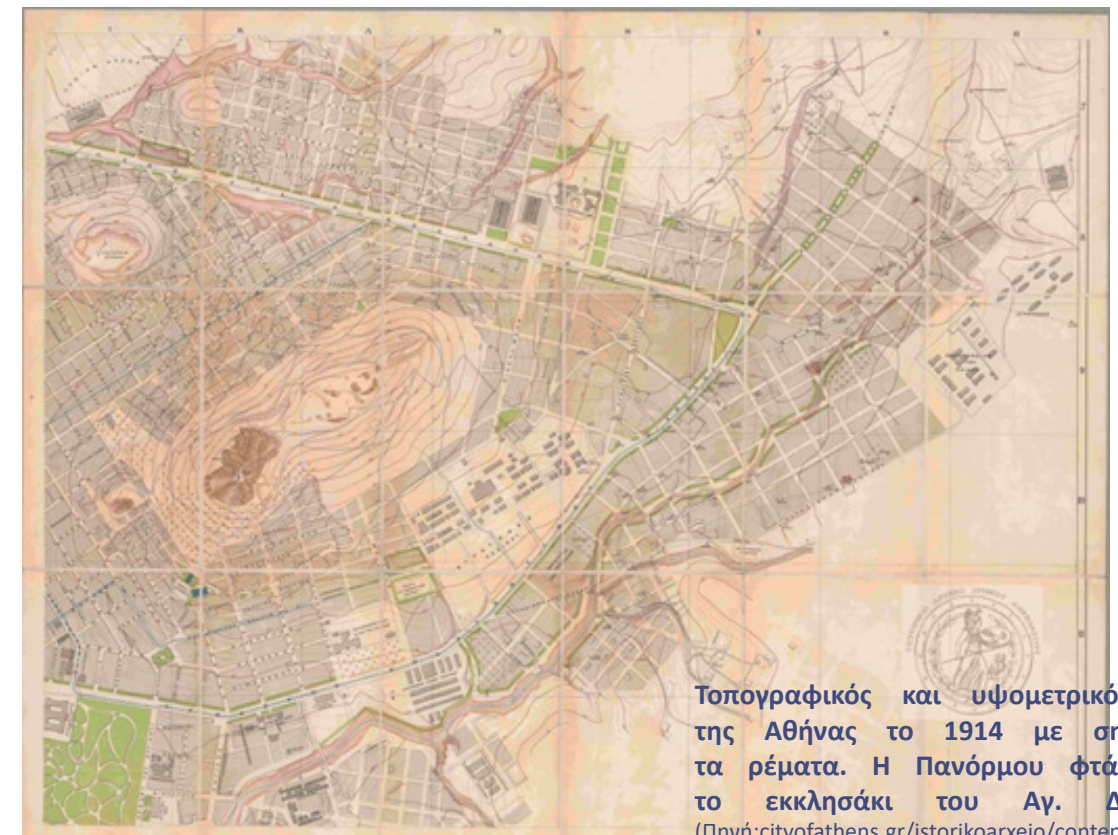
5. Πάλλης Γ., *ό.π.*, 2009, σελ. 234-235.

6. Μαργαρίτη Φ., «Μια πόλη μέσα στην πόλη», *Η Καθημερινή*, Αθήνα, 17 Φεβρουάριου 2002, σελ.7

Χάρτες του Kaupert. Οι Αμπελόκηποι το 1875 -1878. Η περιοχή του οικισμού με σημειωμένους τους ναούς.

(Πηγή: Kaupert, Antika, BLIV, Athen-Hymettos)

Τοπογραφικός και υψομετρικός χάρτης της Αθήνας το 1914 με σημειωμένα τα ρέματα. Η Πανόρμου φτάνει μέχρι το εκκλησάκι του Αγ. Δημητρίου.

(Πηγή:cityofathens.gr/istorikoarxeio/content/1914)

Η περιοχή των Αμπελοκήπων διακρίνονταν από **πυκνό δίκτυο των ρεμάτων** τα οποία κατέβαιναν από τα γύρω υψώματα και στην πλειονότητά τους κατέληγαν στον Ιλισό⁷. Την **κυριότερη πηγή άρδευσης για τα περιβόλια της περιοχής αποτελούσε το ρέμα κοντά στο εκκλησάκι του Αγ. Δημητρίου**. Κατά τον Κ. Μπίρη, ξεκινούσε από την λοφοσειρά των Τουρκοβουνίων, διερχόταν πίσω από τον ομώνυμο ναό και στη συνέχεια συνέκλινε με τον Ιλισό. Ο ίδιος το ταυτίζει με το αναφερόμενο σε πηγές της εποχής «Άγιον Ρεύμα».⁸

Ένα από τα πολλά ρέματα είχε ως αφετηρία τα Τουρκοβούνια και το μετέπειτα Γηροκομείο, περνούσε από την Λ. Ριανκούρ, διέσχισε τη σημερινή Λεωφ. Αλεξάνδρας και τη Λεωφ. Β. Σοφίας, και έπεφτε στον Ιλισό. Ένα άλλο μεγάλο ρέμα, το Διαβολόρεμα, ξεκινούσε από την περιοχή των Ελληνορώσων, περνούσε δίπλα από το μετέπειτα νοσοκομείο του Ερυθρού Σταυρού και αφού διέσχισε τη Μεσογείων, κατέληγε στον Ιλισό. Το ρέμα του Ερυθρού Σταυρού καλύφθηκε το 1927, και στη συνέχεια ακολούθησαν το 1934 τα ρέματα του Θων, του Γηροκομείου και της Λ. Αλεξάνδρας, τα οποία έγιναν υπόνομοι. Τέλος το ρέμα των Ελληνορώσων που διερχόταν και από τη Σχολή Χωροφυλακής, καλύφθηκε μεταπολεμικά με το σκέπασμα του Ιλισού που έγινε η Λ. Μιχαλακοπούλου.

Στα τέλη της δεκαετίας του 1930, άρχισε η κάλυψη του Ιλισού από τους Αμπελοκήπους προς το κέντρο παρά τις διαμαρτυρίες για την ιστορικότητα του ποταμού. Το έργο διακόπηκε επειδή κηρύχθηκε ο πόλεμος του 1940 και ξανάρχισε τη δεκαετία 1950.⁹ **Η διαδοχική κάλυψη των ρεμάτων από το 1927 μέχρι το 1964, μεταμόρφωσε ολοκληρωτικά τη γεωγραφία της περιοχής.**¹⁰

Χάρτης ρεμάτων πάνω στον αστικό ιστό: Απεικονίζονται οι βόρειοι κλάδοι του Ιλισού. Διακρίνεται ο κλάδος του Γηροκομείου, ο κλάδος των Τουρκοβουνίων- Αμπελόκηπων και ο βόρειος κλάδος Γουδιού (σημερινή οδός Μιχαλακοπούλου).

Φωτογραφία: Το ρέμα της Λουίζης Ριανκούρ, όπου αργότερα δημιουργήθηκε η πλατεία Λακωνίας. Ο κάθετος δρόμος είναι η οδός Καρύστου.

(Πηγή: Γεωμυθική, Τα ρέματα της Αττικής // Μέρος Β': Λεκανοπέδιο // Γνωριμία με τις υδάτινες διαδρομές της Αττικής, παρέα με μια σταγόνα νερού, δημ. 18 06 2017 και Παραδείσης Κ. Νικόλαος, Αμπελόκηποι: *Περίπατοι στις παλιές γειτονιές: Κτίσματα που χάθηκαν: Άγνωστες ιστορίες και φωτογραφίες: Πρόσωπα και οικογένειες*, εκδ. Ο Μικρός Ρωμηός, Αθήνα, 1997, σελ. 16).

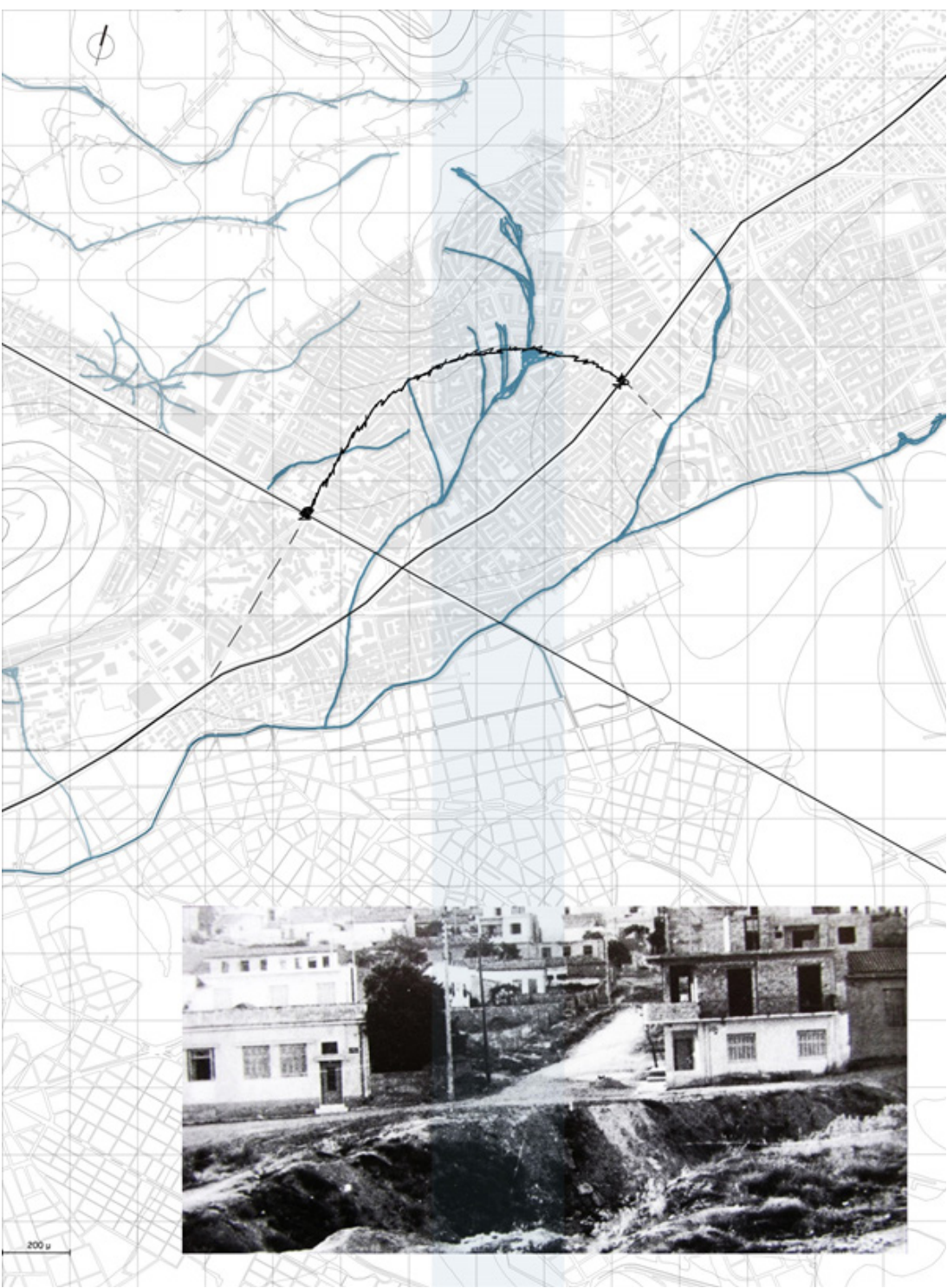
7. Ο Ιλισός είναι ένας από τους τρεις ποταμούς της Αθήνας, ο οποίος πηγάζει από τις βορειοδυτικές πλαγιές του Υμηττούκαι, διασχίζοντας το λεκανοπέδιο προς τα νοτιοανατολικά, εκβάλλει στον Φαληρικό όρμο.

(Πηγή: Γεωμυθική, Τα ρέματα της Αττικής // Μέρος Β': Λεκανοπέδιο // Γνωριμία με τις υδάτινες διαδρομές της Αττικής, παρέα με μια σταγόνα νερού, δημ. 18 06 2017)

8. Μπίρης Η. Κ. *Αι τοπωνυμίας της πόλεως και των περιχώρων των Αθηνών*, εκδ. Υπουργείο Πολιτισμού, Αθήνα, Δεκέμβριος 1971, σελ. 13

9. Παραδείσης Κ. Ν., *Αμπελόκηποι: Περίπατοι στις παλιές γειτονιές: Κτίσματα που χάθηκαν: Άγνωστες ιστορίες και φωτογραφίες: Πρόσωπα και οικογένειες*, εκδ. Ο Μικρός Ρωμηός, Αθήνα, 1997, σελ. 31

10. Μαργαρίτη Φ., ό.π., σελ.7

Η ευρύτερη περιοχή το 19ο αι. μπορεί να ήταν κατάφυτη και ερημική, στη συνέχεια, όμως, άρχισαν να χτίζονται επαύλεις και εξοχικές κατοικίες με αποτέλεσμα να αυξηθεί ο πληθυσμός. Στην περιοχή υπήρχαν μόνο δύο ναΰδρια, ο Άγιος Νικόλαος του Θων και ο Άγιος Δημήτριος του Ζήση Αλεξίου, τα οποία ήταν ιδιωτικά. Ωστόσο, **η ανάγκη των κατοίκων, έστω και ελάχιστων που κατοικούσαν στην περιοχή το 19ο αι. να εκκλησιάζονται**, έπεισε ύστερα από παρεκκλίσεις τον Αλεξίου να δωρίσει το ιδιωτικό εκκλησάκι του, το **1915**, στην Αρχιεπισκοπή Αθηνών μαζί με την οικοπεδική του έκταση που αποτελούσε για πολλές δεκαετίες τον περίβολο του ναού.¹¹

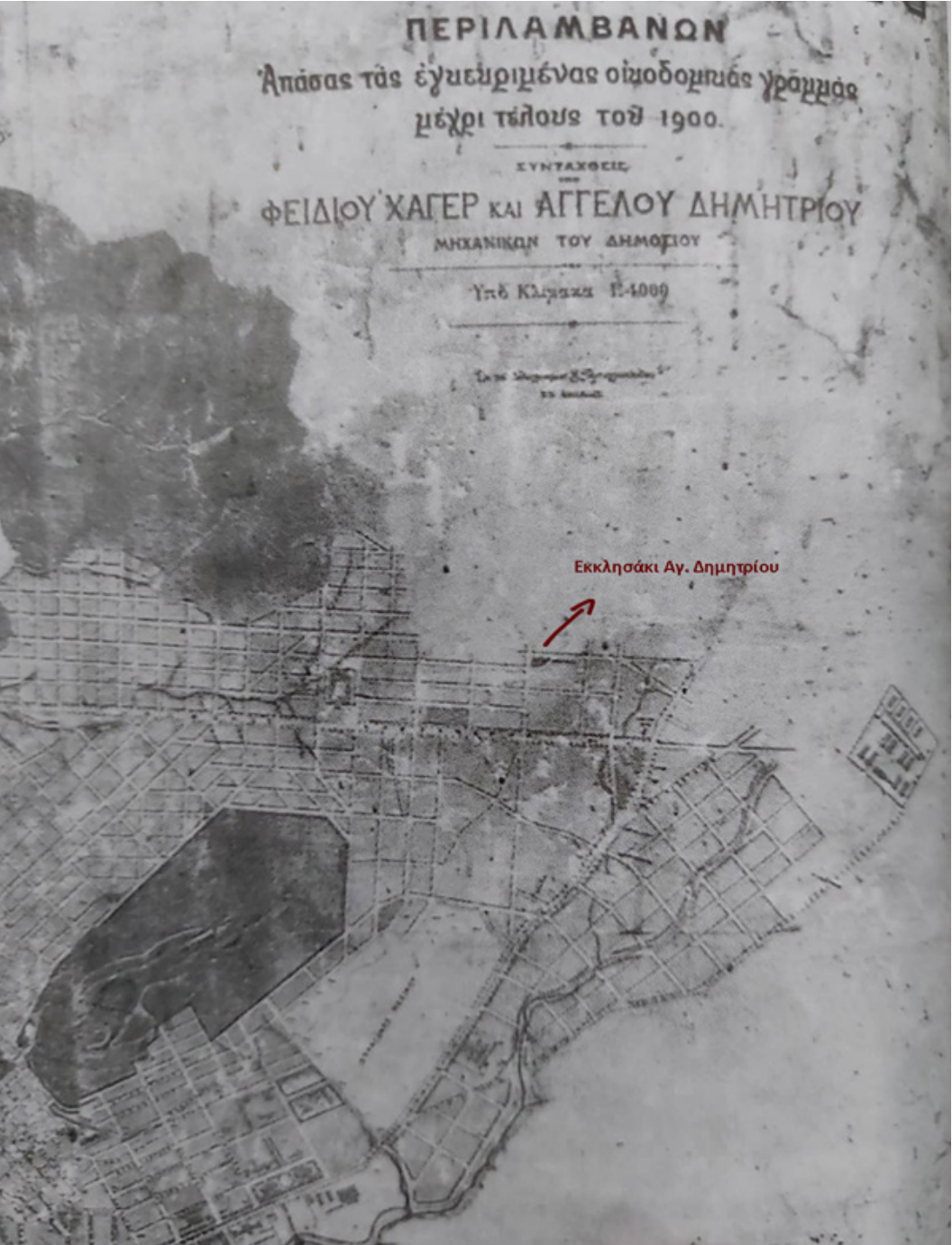
Πότε ακριβώς κτίστηκε το πρώτο εκκλησάκι του Αγίου Δημητρίου παραμένει άγνωστο. **Συμπεραίνεται, όμως, ότι υπήρχε πριν την δεκαετία του 1820** αφού αποτελούσε ναΰδριο του νεκροταφείου των Αμπελοκήπων, στο οποίο ετάφη ο μεγαλογαιοκτήμονας Αλέξης Παυλής και τα υπόλοιπα μέλη της οικογενείας του.¹²

Όταν ο Άγιος Δημήτριος αναγνωρίστηκε ως ενορία, περιελάμβανε τις περιοχές από τα Τουρκοβούνια μέχρι τις φυλακές Αβέρωφ, προχωρούσε από τους πρόποδες του Λυκαβηττού, έστριβε αριστερά περνώντας κοντά από τη Μονή Πετράκη, συνέχιζε μέχρι τον Ιλισό, πήγαινε πάλι αριστερά φθάνοντας μέχρι το Γουδί και κατέβαινε το διαβολόρεμα (Κατεχάκη) μέχρι το Γηροκομείο.¹³

11. Παραδείσης Κ. Ν., *ό.π.*, 1997, σελ. 59

12. Επιμ. Αρχιμ. Κρικρή Πλ., *ό.π.*, σελ. 17

13. Παραδείση Κ. Ν., «Εκκλησάκια από τα βάθη των αιώνων», *Η Καθημερινή*, Αθήνα, 17 Φεβρουάριου 2002, σελ.25

Η Αθήνα στα τέλη του 1900. Διακρίνεται με κόκκινο ο Αγ. Δημήτριος.
(Πηγή: Μπίρης Η. Κ., *ό.π.*, 1971).

Κάτω από το εκκλησάκι του Αγ. Δημητρίου διέρχεται το **Αδριάνειο υδραγωγείο**, το οποίο αποτελούσε την **κυριότερη πηγή άρδευσης για τα περιβόλια της περιοχής και για τις εξοχικές κατοικίες**.

Στα μέσα του 16ου αι., καταστράφηκε η σήραγγα του Αδριάνειου υδραγωγείου¹⁴, στο σημείο όπου βρίσκεται σήμερα ο Ναός του Αγ. Δημητρίου, με αποτέλεσμα η ερειπωμένη δεξαμενή να λειτουργεί ως ποιμνιοστάσιο.¹⁵ Το 1847, κατά τη διάρκεια ανασκαφών στην κρήνη του Αγίου Δημητρίου στους Αμπελοκήπους αποκαλύφθηκε ο αρχαίος αγωγός, ο οποίος καθαρίστηκε έως και το Παλαιό Ψυχικό.¹⁶ Από τότε το νερό του υδραγωγείου αυξήθηκε αρκετά και ξεκίνησαν οι εργασίες για τον καθαρισμό του αγωγού από τους Αμπελοκήπους έως και την Αδριάνειο δεξαμενή όπου κατέληγε. Αφού έγιναν οι αναγκαίες επισκευές, το Αδριάνειο Υδραγωγείο τέθηκε ξανά σε λειτουργία.¹⁷

Σε ολόκληρη τη διαδρομή του Υδραγωγείου, υπήρχαν, 465 πηγάδια. Σύμφωνα με σχέδιο Οριζοντιογραφίας Υδάτων του 1936 της Ελληνικής Εταιρείας, η νεότερη αρίθμηση άρχιζε από τον Αγ. Δημήτριο με το Νο1, έφτανε στο Γηροκομείο με το Νο20 και συνεχιζόταν προς Χαλάνδρι. Στην οδό Λουίζης Ριανκούρ, μετά την κατοχή, υπήρχαν τρία φρεάτια, σε άριστη κατάσταση. Σε πολλά σημεία, από το Γηροκομείο μέχρι την οδό Γέλωνος, ανεγέρθηκαν κτίσματα, από τα θεμέλια των οποίων διέρχεται το Αδριάνειο Υδραγωγείο και αντλείται νερό. Πολλές φορές, καθώς αδειάζει και χύνεται στις σχάρες των υπονόμων, ακούγεται θόρυβος που προκαλείται από τον παφλασμό του.¹⁸

Χάραξη του μεταλλικού υδραγωγείου στην περιοχή των Αμπελοκήπων.
(Πηγή: Δευτεραίος Π., *Εργασίες διερεύνησης του Αδριάνειου Υδραγωγείου της Αθήνας και καταγραφή της υφιστάμενης κατάστασης σε συγκεκριμένα υπόγεια τμήματά του*, Ερευνητικό έργο, Επιστημ. υπεύθυνος: Μαμάσης Ν., Σχολή Πολιτικών Μηχανικών ΕΜΠ, Αθήνα, 2019, σελ. 14).

Τμήμα υδραγωγείου κοντά στον Άγιο Δημήτριο. Η σήραγγα αποκαλύφθηκε το 2015-2016 στην Πανόρμου, μεταξύ Λ. Αλεξάνδρας και Αγίου Δημητρίου. (Πηγή: Δευτεραίος Π., *ό.π.*, σελ. 38).

14. Το 134 μ.Χ. ο αυτοκράτορας Αδριανός παρήγγειλε να υλοποιηθεί ένας υπόγειος αγωγός για την ύδρευση της ρωμαϊκής συνοικίας των Αθηνών. Το Αδριάνειο Υδραγωγείο, δηλαδή ο υπόγειος αγωγός του, μήκους 25 χλμ, εκκινεί από τους πρόποδες της Πάρνηθας, διασχίζει τους Αμπελόκηπους σε όλο το μήκος της οδού Λουίζης Ριανκούρ και καταλήγει στην πλατεία Κολωνακίου, στη Δεξαμενή. (Πηγή: Γεωργόπουλος Γ. Δ., *Οδός Λουίζης Ριανκούρ 6: Αμπελόκηποι 1940-1956*, εκδ. Αρμός, Αθήνα, Μάιος 2015, σελ.36)

15. Μπίρης Η. Κ., *Αι Αθήναι: από του 19ου εις τον 20ον αιώνα*, εκδ. ΜΕΛΙΣΣΑ, Αθήνα, Δεκέμβριος 2005, σελ.53

16. Η ίδρυση του Παλαιού Ψυχικού και της εταιρίας Κέκρωψ, η οποία το οικοδόμησε, τοποθετείται χρονικά το 1918. Σχεδιάστηκε με πρότυπο τις ευρωπαϊκές κηπουπόλεις, ως «εξοχικό προάστιο». Το πολεοδομικό σχέδιο για την ανοικοδόμηση της συνοικίας ανατέθηκε στον αρχιτέκτονα Αλέξανδρο Νικολούδη και δανείζεται στοιχεία από τα διαγράμματα κηπουπόλεων του Howard. (Πηγή: Κωτσάκη Α., *Αλέξανδρος Νικολούδης 1874-1944 Αρχιτεκτονικά οράματα, πολιτικές χειρονομίες*, εκδ. Ποταμός, Αθήνα, 2007, σελ. 122)

17. Παραδείσης Κ. Ν. *ό.π.*, τόμος 3ος, σελ. 17

18. Παραδείσης Κ. Ν., *ό.π.*, 2019, σελ. 19,22

Τη δεκαετία του 1880 και τις αρχές του 20ου αιώνα, η περιοχή των Αμπελοκήπων αποτελούσε εξοχή για τους κατοίκους της Αθήνας, στην οποία ανεγέρθηκαν αρχοντικές κατοικίες. Οι πιο γνωστές ήταν η έπαυλη Όασης, η έπαυλη Θων, η βίλα Μαργαρίτα, η οικία του Άγγελου Πυρρή, η εξοχική κατοικία του Αντ. Ρικάκη, η εξοχική κατοικία του Ζήση Αλεξίου κ.λ.

Στην περιοχή, τις μεγαλύτερες εκτάσεις γης κατείχαν η Μονή Πετράκη και η οικογένεια του Αλέξη Παυλή (ή Παυλίδη), με τον δεύτερο να έχει λάβει πολλές εκτάσεις από το κράτος λόγω των υπηρεσιών του στον αγώνα για την απελευθέρωση του 1821. Τα κτήματα της οικογένειας ξεκινούσαν λίγο πιο βόρεια από τον Άγιο Δημήτριο, εκεί όπου τελείωναν οι χωρικές εκτάσεις της Μονής Πετράκη, περιελάμβαναν όλο το χώρο του Γηροκομείου και έφθαναν μέχρι το Π. Ψυχικό. Σημαντικές εκτάσεις είχαν ο Γ. Νικολαΐδης και ο Γεώργιος Γκινιοσάτης ή Γεραμάνης.¹⁹

Η έπαυλη Εγκαστρωμένου | Καστρωμένου, γνωστή ως «Όασις», **βρίσκονταν κοντά στο τότε τέρμα της οδού Πανόρμου²⁰, στη συμβολή με την οδό Λ. Ριανκούρ, στο σημείο όπου σήμερα έχει οικοδομηθεί ο Πύργος «Απόλλων».** Χτίστηκε στα τέλη του 19ου αιώνα και αποτελούσε ένα επιβλητικό και απομονωμένο κτίσμα στο τότε ερημικό κατάφυτο τοπίο.²¹

Πρόσοψη της έπαυλης «ΟΑΣΙΣ».
(Πηγή: αρχείο της Ιωάννα Προβίδη, διδάκτωρ Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών).

19. Παραδείσης Κ. Ν., *ό.π.*, Αθήνα, 1997, σελ. 33
20. Σήμερα η οδός Πανόρμου τελειώνει στη συμβολή της με την Λεωφ. Κηφισίας.
21. Παραδείσης Κ. Ν., *ό.π.*, Αθήνα, 1997, σελ. 129

Η βίλα Μαργαρίτα το 1902. Κτίστηκε τις αρχές του 20ου αι. στη συμβολή της Λεωφ. Μεσογείων με τηΛεωφ. Βασιλίσσης Σοφίας. Κατεδαφίστηκε το 1970.

(Πηγή: Παραδείση Κ. Ν., «τόπος εξοχής και κυνηγίου». Η καθημερινή, Αθήνα, 17 Φεβρουάριου 2002, σελ. 16)

Η έπαυλη Θων, το 1937. Κτίστηκε τη δεκαετία του 1880 στη συμβολή των Λ. Αλεξάνδρας και Κηφισίας. Ανατινάχθηκε στα Δεκεμβριανά του 1944. Το μοναδικό τμήμα της που σώζεται είναι ο ναΐσκος του Αγίου Νικολάου.

(Πηγή:<https://cognosceteam.gr/archives/5681>)

Οικία Αγγέλου Πυρρή. Το λιθόκτιστο σπίτι του παλαιού Αθηναίου και εργοστασιάρχη στην πλατεία του Ιπποκρατείου Νοσοκομείου. Χτίστηκε στα τέλη του 19ου αιώνα και σώζεται μέχρι σήμερα.

(Πηγή:Παραδείση Κ. Ν., «ό.π.», Η καθημερινή, 2002)

Έπαυλη ΟΑΣΙΣ. Η φωτογραφία χρονολογείται γύρω στο 1900. (Πηγή: Παραδείσης Κ. Ν., ό.π. Αθήνα, 1997, σελ. 129)

Ο κήπος της έπαυλης ήταν περιμαντρωμένος με υψηλούς τοίχους που δεν επέτρεπαν στους περαστικούς τη θέαση στο εσωτερικό. Η ύπαρξη ενός πηγαδιού βάθους 18μ., σε κατασκευή του Αλέξη Παυλή, το οποίο επικοινωνούσε μέσω μιας οριζόντιας σήραγγας με το Αδριάνειο υδραγωγείο εξασφάλιζε την ατομική πηγή νερού της οικογενείας. Επιπλέον, ο κήπος εμπεριείχε μία μικρή λίμνη και πληθώρα δέντρων όπως ευκαλύπτους, πεύκα, φοινικόδεντρα, οπωροφόρα δέντρα και πολλά ευωδιαστά λουλούδια και φυτά. **Το κτίσμα γκρεμίστηκε το 1966 και στη θέση του υψώθηκε ο Πύργος Απόλλων.**²⁴

Το 1885 πριν δημιουργήσει το αρχοντικό, η Αναστασία Παυλή, εγγονή του Αλέξη Παυλή, έλαβε ως προίκα για το γάμο της με τον Αλέξανδρο Εγκαστρωμένο²², γιο του ιδρυτή της σοκολατοβιομηχανίας ΠΑΥΛΙΔΗ, μία έκταση περίπου τεσσάρων στρεμμάτων στην περιοχή, όπου τότε υπήρχε μόνο το κυνηγετικό περίπτερο της οικογένειας Παυλίδη. Μετά το γάμο τους και με την προσωπική συμβολή της στα σχέδια, το περίπτερο ανακατασκευάστηκε σε έπαυλη στην οποία δόθηκε το όνομα «Όασις», το οποίο αναγράφηκε στη βάση της βεράντας.

Η υπερυψωμένη διώροφη κατοικία αποτελούσε το μοναδικό κτίσμα **στην περιοχή Εληές**²³. Τα μαρμάρινα σκαλοπάτια της οδηγούσαν στην κύρια είσοδο της κατοικίας ενώ υπήρχε και υπόγειο όπου βρίσκονταν κυρίως βοηθητικοί χώροι όπως αποθήκες, πλυντήρια κ.α. Ο πρώτος όροφος είχε τους χώρους υποδοχής και εξυπηρέτησης, και επικοινωνούσε εσωτερικά με τον δεύτερο, με ξύλινη σκάλα. Στο δεύτερο όροφο βρίσκονταν οι χώροι των υπνοδωματίων της οικογένειας.

Μια άλλη άποψη της βίλας Εγκαστρωμένου στο τέρμα Πανόρμου – Λαρίσης. (Πηγή εικόνας Παραδείσης Κ. Ν., ό.π., 1997, σελ. 131)

Αεροφωτογραφία της περιοχής του 1959, στο τέλος της Πανόρμου. Με κόκκινο είναι κυκλωμένη η τοποθεσία της έπαυλης Όασης. Η Πανόρμου ακόμη δεν έχει διανοιχτεί. Η οδός αριστερά του οικοπέδου είναι η Λαρίσης που καταλήγει στη Λ. Κηφισίας. (Πηγή: <https://www.slideshare.net/goa56tk/ss-251212947>)

22. Ένα από τα παιδιά της οικογένειας Εγκαστρωμένου και αδελφή του Αλέξανδρου Εγκαστρωμένου ήταν η Σοφία Σλήμαν, σύζυγος του αρχαιολόγου Ερρίκου Σλήμαν και ευεργέτιδα του Σανατόριου «Η Σωτηρία».

23. Η τοποθεσία ξεκινούσε από την οδό Πανόρμου και περικλειόταν από τις σημερινές οδούς Λαρίσης, Τριφυλίας, Λ. Ριανκούρ και το Γηροκομείο. Ήταν πλούσια σε βλάστηση με τη μοναδική παρουσία κτίσματος τη διώροφη αρχοντική έπαυλη ΟΑΣΙΣ στις αρχές του 1900.

24. Παραδείσης Κ. Ν., «Τόπος εξοχής και κυνηγιού», *Η Καθημερινή*, Αθήνα, 17 Φεβρουάριου 2002, σελ.13-14

Στο Σχέδιο των Αθηνών υπό τον Αθαν. Σ. Γεωργιάδη το 1923, **η περιοχή ονομάζονταν Συνοικία Πτωχοκομείο από το ομώνυμο ίδρυμα**. Στην απόληξη της Λουίζης Ριανκούρ σε μία παράλληλη πορεία με την οδό Πανόρμου, στα σύνορα με το Παλαιό Ψυχικό, βρίσκεται το Γηροκομείο Αθηνών.

Η Ελεήμων Εταιρεία Αθηνών (Γηροκομείο Αθηνών) είναι το αρχαιότερο ίδρυμα προστασίας και περιθάλψεως ηλικιωμένων στη χώρα. Το χρονικό της δημιουργίας του αρχίζει τον Αύγουστο του 1864, όταν προτάθηκε από μία ομάδα Αθηναίων πολιτών η δημιουργία μιας φιλανθρωπικής εταιρείας έργο της οποίας θα ήταν **η περίθαλψη των απόρων ηλικιωμένων πρώην αγωνιστών της Επανάστασης του 1821**, αλλά και των απόρων γερόντων γενικότερα.²⁵ Η Ελεήμων Εταιρεία Αθηνών με χρηματική προσφορά του Ανδρέα Συγγρού **έκτισε το 1873, το πρώτο «πτωχοκομείο»**, σε οικόπεδο 10 περίπου στρεμμάτων που προσέφερε η Μονή Πετράκη (στη σημερινή γωνία Βασιλίσσης Σοφίας και Πλουτάρχου) με διαθεσιμότητα οικημάτων για 150 τροφίμους. Μετά το θάνατο του Α. Συγγρού, **στις αρχές της δεκαετίας του 1900 αποφασίστηκε η μετεγκατάσταση**.

Αγοράστηκε από τους απογόνους του Αλέξη Παυλή το οικόπεδο των 76 στρεμμάτων, στο οποίο βρίσκεται σήμερα το Γηροκομείο. Μέσα στα πλεονεκτήματα για το οικόπεδο που αγοράστηκε αναφερόταν τότε ότι απείχε 13 λεπτά με τα πόδια από το κτήμα ΘΩΝ και υποστηριζόταν ότι θα επεκταθεί η γραμμή του τραμ που τερμάτιζε στο τότε κτήμα.²⁶

Η μεταφορά από το παλαιό πτωχοκομείο της Λεωφ. Βασιλίσσης Σοφίας στον νέο χώρο ξεκίνησε το 1903 και πραγματοποιήθηκε, τον Ιουλίου του 1906 με την αγορά νέων χώρων και ανέγερση 7 οικημάτων, δυναμικής 450 κλινών. Κατασκευάστηκε, επίσης, ο ναός του Αγίου Ανδρέα με δαπάνες του ευεργέτη Α. Συγγρού και στον οποίο τιμητικά δόθηκε το όνομά του.²⁷

Πρόκειται για νεοβυζαντινό ναό σταυροειδή, εγγεγραμμένο, κτισμένο με πλινθο-περίκλειστο σύστημα. Οι εργασίες θεμελίωσής του ξεκίνησαν το 1904 και δύο χρόνια αργότερα εγκαινιάστηκε μαζί με το συγκρότημα. Πέρα από τον εκκλησιασμό των τροφίμων, ο ναός εξυπηρετούσε και το πλήθος κόσμου από την γύρω περιοχή.²⁸

Ναός Αγ. Ανδρέα, Γηροκομείο. (Πηγή: <https://orthodoxia.info/news/29753-2/>)

25. Επίσημη ιστοσελίδα Γηροκομείου Αθηνών, πρόσβαση: <https://eea-gr.gr/about-us-2/>

26. Παραδείσης Κ. Ν. *ό.π.*, τόμος 3ος, 2019, σελ. 131

27. Ελεήμων Εταιρεία, *Γηροκομείο 1864 - 1964*, Ελεήμων Εταιρεία Αθηνών, Αθήνα, 1965.

28. Παραδείση Κ. Ν., «Εκκλησάκια από τα βάθη των αιώνων», *Η Καθημερινή*, Αθήνα, 17 Φεβρουάριου 2002, σελ.26

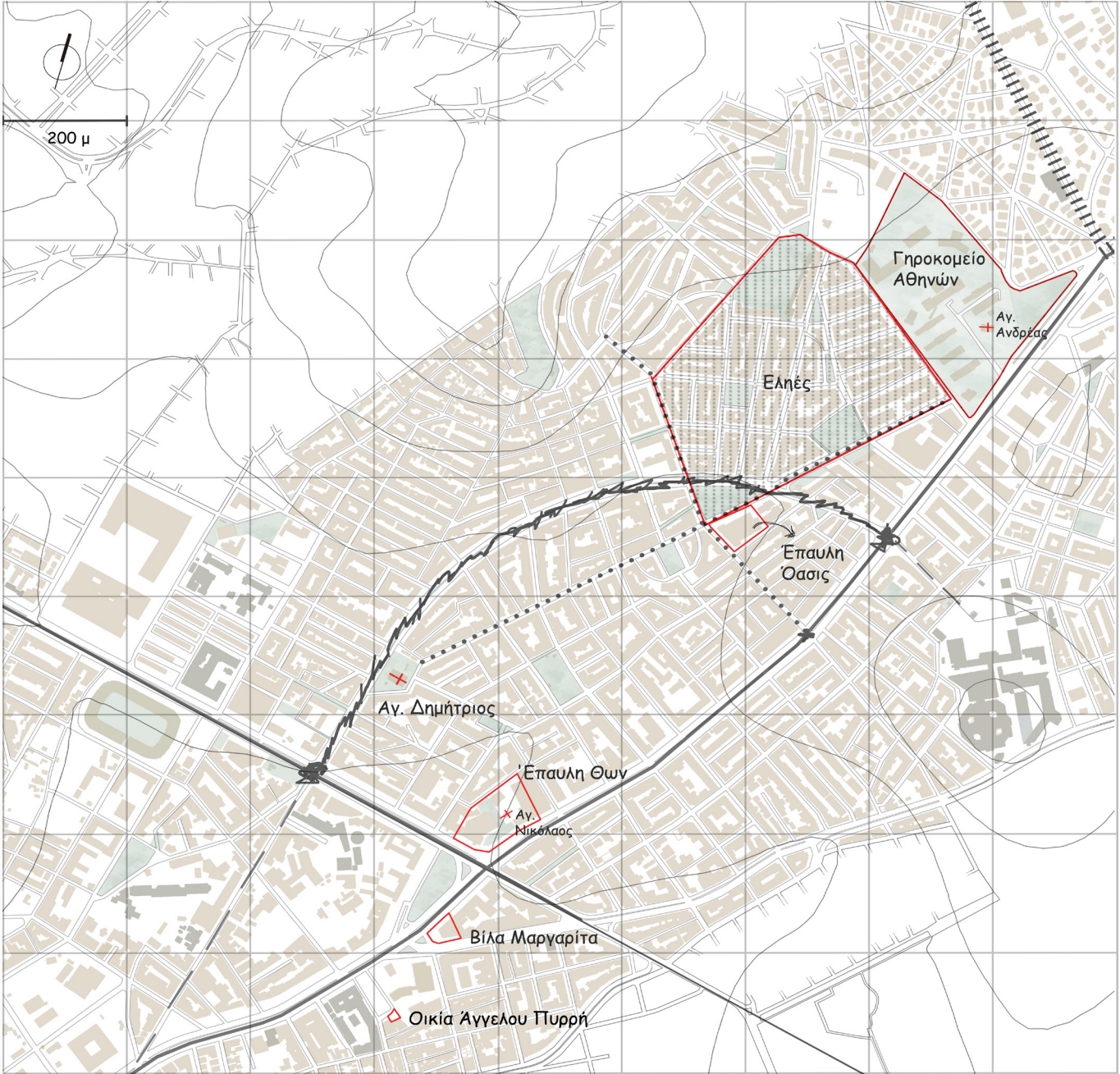
Γηροκομείο Αθηνών, το 1969. Πανοραμική άποψη του συγκροτήματος από τη Λ. Κηφισίας.

Στους **Βαλκανικούς Πολέμους**²⁹ παραχωρήθηκαν κλίνες για τους τραυματίες του πολέμου, ενώ κατά τη διάρκεια του **Α' Παγκοσμίου Πολέμου** χρησιμοποιήθηκε ως νοσοκομείο. Ανάλογη χρήση είχε και μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, οπότε και στεγάστηκαν πρόσφυγες.³⁰ Το 1963 το κτηριακό συγκρότημα αποτελούταν από 15 οικήματα και στέγαζε 800 τροφίμους.³¹

29. Οι Βαλκανικοί πόλεμοι πραγματοποιήθηκαν στη χερσόνησο των Βαλκανίων τα έτη 1912-1913. (Πηγή: Η Καθημερινή, «Επτά ημέρες : 2-32 ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΒΑΛΚΑΝΙΚΟΙ ΠΟΛΕΜΟΙ 90 ΧΡΟΝΙΑ», εκδ. Αθήνα , έκδοση 20/10/2002).

30. Παραδείσης Κ. Ν., ό.π., τόμος 3ος, Αθήνα, 2019, σελ. 131

31. Ελεήμων Εταιρεία, ό.π., Ελεήμων Εταιρεία Αθηνών, Αθήνα, 1965.

Η τοποθεσία των προαναφερθέντων κτισμάτων στον τωρινό αστικό ιστό.

II. Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΗΣ ΓΕΙΤΟΝΙΑΣ (1922-1960)

Οι Αμπελόκηποι ως συνοικία των Αθηνών υπήρχαν από το 1881 και εντάχθηκαν στον πολεοδομικό σχέδιο στις 26 Νοεμβρίου 1926.³² Η οδός Πανόρμου, προπολεμικά, ήταν ένας φαρδύς χωματόδρομος με πολλούς ευκαλύπτους και διακόπτονταν πριν την έπαυλη Όασις μέχρι να πραγματοποιηθεί η διάνοιξή της στα τέλη της δεκαετίας του 1960. Το αρχικό της, όμως, όνομα ήταν «Ερυθρού Σταυρού» επειδή οδηγούσε στο μεγάλο ομώνυμο νοσοκομείο. Η οδός Πανόρμου πήρε το όνομά της από την πατρίδα του Στυλιανού Οδαντζή, ενός πρόσφυγα από την Πάνορμο της Μικράς Ασίας, ο οποίος μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή ανέλαβε την προεδρία του οικοδομικού συνεταιρισμού Πανορμέων στην περιοχή του Αγίου Δημητρίου. Η ονομασία του δρόμου, σε Πανόρμου καθιερώθηκε μέσω του συλλόγου «Ένωσις των εκ Τουρκίας Ελλήνων Υπηκόων» (Ε.Τ.Ε.Υ.).³³

Η μετατροπή της περιοχής από εξοχή με μοναδικά κτίσματα τα αρχοντικά μεγαλογαιοκτημόνων σε αστική πραγματοποιείται με τη δέσμευση μεγάλων εκτάσεων γης για την ανέγερση κτιρίων δημόσιας ωφέλειας που εξυπηρετούν ολόκληρη την πόλη.³⁴

Η περιοχή το 1923 με το όνομα Συνοικία Πτωχοκομείο.
(Πηγή: Σχέδιο των Αθηνών το 1923 υπό Αθαν. Σ. Γεωργιάδη, εκδ. ΔΕΥΤΕΡΑ)

32. Παραδείσης Κ. Ν., ό.π., Αθήνα, 1997, σελ. 20

33. Παραδείσης Κ. Ν., Αμπελόκηποι: Περιήγηση στις αναμνήσεις μιας γειτονιάς, τόμος 2ος, εκδ. Ο Μικρός Ρωμηός, Αθήνα, Σεπτέμβριος 2010, σελ.323

34. Μαργαρίτη Φ., «Μια πόλη μέσα στην πόλη», Η Καθημερινή, Αθήνα, 17 Φεβρουάριου 2002, σελ.7

Μετά τη λήξη των Βαλκανικών Πολέμων επισημάνθηκε η ανάγκη για την ίδρυση του νοσοκομείου του Ερυθρού Σταυρού για την φροντίδα των τραυματιών καθώς και για την σωστή εκπαίδευση των νοσοκόμων. Με χρηματοδότηση του Εμμανουήλ Μπενάκη, το 1923, ιδρύθηκε το συμβούλιο με στόχο την έναρξη πρωτοβουλιών για την ανέγερση του νοσοκομείου. Σε συνεννόηση με την επιτροπή των Ελλήνων Εκτελεστών της διαθήκης Κοργιαλένου και σε συνδυασμό με τη οικονομική συνεισφορά του Μπενάκη, το νοσοκομείο σχεδιάστηκε με βάση τα πρότυπα συστήματα νοσοκομειακής αρχιτεκτονικής.³⁵

Τα αρχικά σχέδια για την ανέγερση είχαν σχεδιαστεί για τον ευρύτερο χώρο του γηπέδου στη Λεωφ. Αλεξάνδρας, ο οποίος είχε ήδη παραχωρηθεί από το Δήμο Αθηναίων στην Κοργιαλένιο Επιτροπή για το σκοπό αυτόν. Τελικά, όμως, το οικόπεδο δόθηκε από το Δήμο προς απαλλοτρίωση και μετά τη μικρασιατική καταστροφή, το 1922, εγκαταστάθηκαν στο χώρο πρόσφυγες σε αυτοσχέδιες παράγκες. Το 1926, αποφασίστηκε η αγορά του σημερινού οικοπέδου μεταξύ των Λεωφ. Κηφισίας και Μεσογείων.³⁶

Η οδός Ερυθρού Σταυρού το 1930. Στο βάθος διακρίνεται το νοσοκομείο.
(Πηγή: <https://www.facebook.com/photo/?fbid=204144345421368&set=gm.5942081885802130&id=orvanti-ty=378494345494273>)

35. Ο Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός επί τη εκατοντοετηρίδι της Ελλάδος 1830-1930, εκδ. Αθήναι : Τύποις Στεφ. Ν. Ταρουσοπούλου, Αθήνα, 1930, σελ. 33-37

36. Παραδείσης Κ. Ν., ό.π., τόμος 3ος, Αθήνα, 2019, σελ.110-111

Ο θεμέλιος λίθος του νοσοκομείου τοποθετήθηκε τον Απρίλιο του 1927 με υπεύθυνο αρχιτέκτονα τον Αριστείδη Μπαλάνο και μετά τον θάνατό του τον Ι. Διαμαντόπουλο σε συνεργασία με τους ειδικούς στην τεχνική των νοσοκομείων αρχιτέκτονες Ερίταυκ και Beusel. Τα σχέδια τροποποιήθηκαν μετά από νέες παρεμβάσεις του Ι. Αθανασάκη και εντός τριετίας **ξεκίνησε η λειτουργία του στις 15 Δεκεμβρίου 1930**. Αρχικά, η δυναμική του ήταν 164 κλίνες με ευρύχωρη πολυκλινική, ακτινοθεραπεία και ηλεκτροθεραπεία.³⁷

Η σημερινή μορφή του νοσοκομείου ολοκληρώθηκε το 1978, με την ανέγερση ενός εννιαώροφου κτιρίου.³⁸

Το νοσοκομειακό συγκρότημα του ΕΕΣ, το 1930. (Πηγή: Αρχείο Μάιλη)

Το νοσοκομειακό συγκρότημα γύρω στο 1960. (Πηγή: Καιροφύλας Γιάννης, «Οι Αμπελόκηποι των παιδικών μας χρόνων», Η Καθημερινή, Αθήνα, 17 Φεβρουάριου 2002, σελ. 5)

Αεροφωτογραφία της περιοχής το 1929.
(Πηγή: Ιστορικό αρχείο της επίσημης ιστοσελίδας του Δήμου Αθηναίων πρόσβαση: <https://www.cityofathens.gr/istorikoarxeio/content/1929#>).

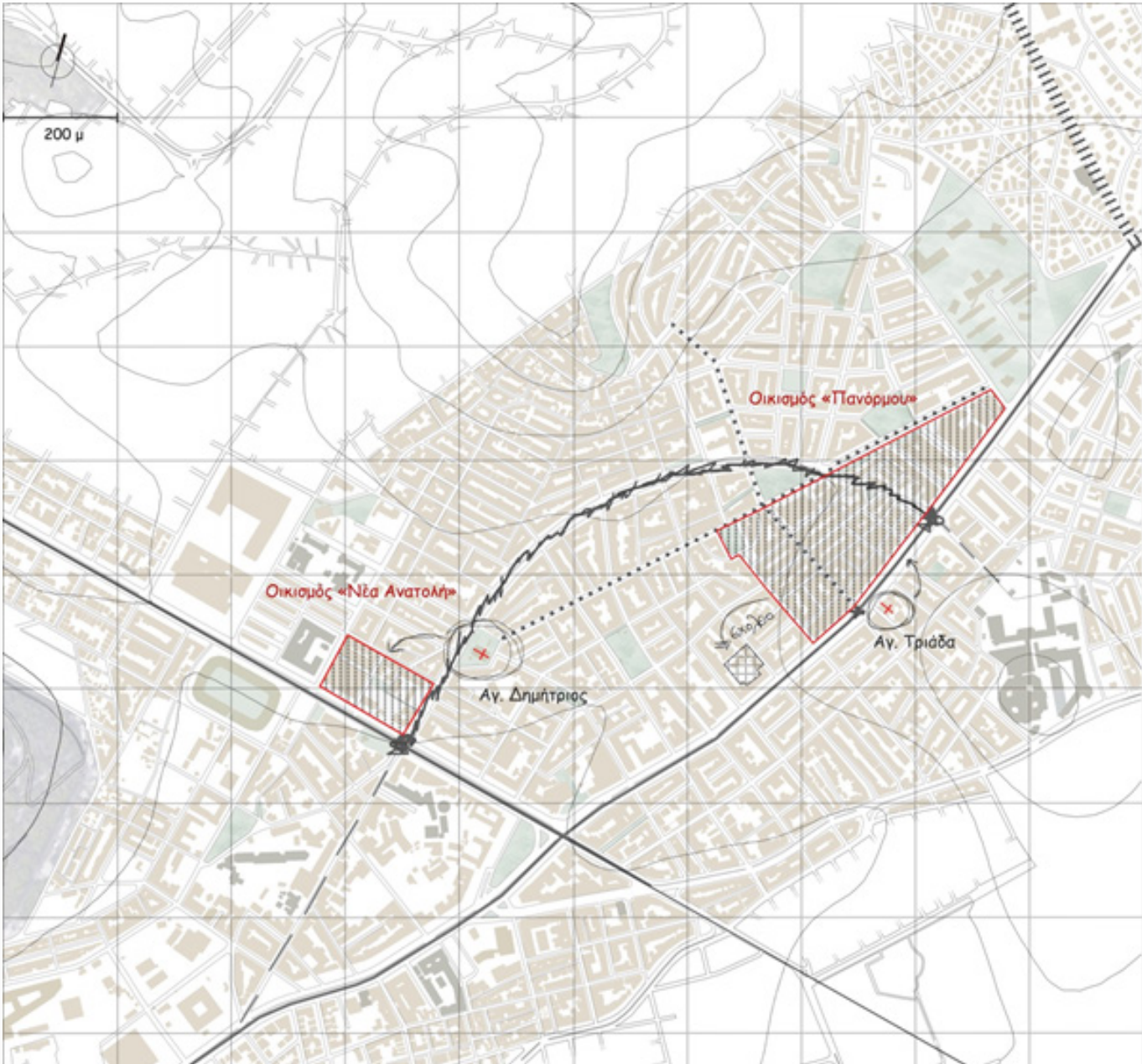
37. Ο Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός επί τη εκατοντοετηρίδι της Ελλάδος 1830-1930, εκδ. Αθήναι : Τύποις Στεφ. Ν. Ταρουσοπούλου, Αθήνα, 1930, σελ. 33-37

38. VintageFiles, Ιστορίες Αμπελοκήπων (No.7), δημ. 20 Μαΐου 2013. Πρόσβαση: <http://vintagefiles.blogspot.com/2013/05/7.html>

Η δεύτερη μεγάλη εποχή της αστικοποίησης τοποθετείται στην περίοδο 1930-50, με την έλευση των Μικρασιατών προσφύγων μετά το 1922.³⁹ Μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή και πριν από το 1930 ένα μεγάλο μέρος των προσφύγων εγκαταστάθηκαν με πρόχειρα παραπήγματα είτε σε εκτός πόλεως περιοχές, είτε σε κενούς χώρους μέσα στην πόλη όπως συνέβη στους συνοικισμούς Νέα Ανατολής και Πανόρμου.⁴⁰

Οι προνομιούχοι, εγκαταστάθηκαν έπειτα από λίγα χρόνια σε διαμερίσματα των προσφυγικών πολυκατοικιών, τα οποία παραχωρήθηκαν από την Πολιτεία έναντι κάποιου χρηματικού ποσού. Τέτοια συγκροτήματα χτίστηκαν στη Λ. Αλεξάνδρας απέναντι από το γήπεδο του Παναθηναϊκού, στο τέλος της οδού Δορυλαίου, στην οδό Πανόρμου και Λαρίσης, στον Ερυθρό Σταυρό κτλ.

Οι πλειονότητα των παραπήγματος, κρατικών ή αυθαίρετων, κατεδαφίστηκε και στη θέση τους δημιουργήθηκαν πολυκατοικίες, μερικές στο Μεσοπόλεμο και οι περισσότερες μετά το 1960.⁴¹

Η τοποθεσία του οικισμού «Νέα Ανατολή» (αριστερά) και «Πανόρμου» (δεξιά) στον τωρινό αστικό ιστό της περιοχής, με σημειωμένους τους δύο ναούς (Άγιος Δημήτριος, Αγία Τριάδα).

39. Μαργαρίτη Φ., ό.π., σελ.8

40. Παπαδοπούλου Ε., Σαρηγιάννης Μ. Γ., «Η εγκατάσταση των προσφύγων του '22 στο Λεκανοπέδιο Αθηνών. Η σημερινή κατάσταση των προσφυγικών εγκαταστάσεων στην Αθήνα Δυνατότητες προστασίας», δημ. 18/11/2013

41. Παπαδοπούλου Ε., Σαρηγιάννης Μ. Γ., «ό.π.», δημ. 18/11/2013

ΣΥΝΟΙΚΙΣΜΟΣ «ΝΕΑ ΑΝΑΤΟΛΗ»

Μέρος των προσφύγων της Μικρασιατικής Καταστροφής εγκαταστάθηκαν στο μεγάλο υπερυψωμένο τετράγωνο που περικλειόταν από τις σημερινές οδούς: Λ. Αλεξάνδρας, Πανόρμου, Αμπελακίων και Δημητσάνας καθώς αποτελούσε κενό αδόμητο χώρο. Την περιοχή αυτή την ονόμασαν «Νέα Ανατολή».

Στα **πρόχειρα παραπήγματα** όπου εγκαταστάθηκαν οι πρόσφυγες έζησαν αρκετές δεκαετίες μέσα σε κάκιστες συνθήκες, χωρίς νερό, ηλεκτρικό ρεύμα και αποχέτευση. Λόγω των αυτοσχέδιων κατασκευών, το καλοκαίρι οι λαμαρίνες θερμαινόταν από τη ζέστη ενώ το χειμώνα οι θερμοκρασίες ήταν πολλοί χαμηλές⁴².

Η **έναρξη των εργασιών κατεδάφισης των οικημάτων του συνοικισμού «Νέα Ανατολή»** πραγματοποιήθηκε το 1958. Η περιοχή καθαρίστηκε από τα παραπήγματα και ανοικοδομήθηκε με πολυκατοικίες, ενώ **σε τμήμα της κατασκευάστηκε το 1970 το κτίριο** της Γενικής Αστυνομικής Διεύθυνσης Αττικής (**ΓΑΔΑ**).⁴³

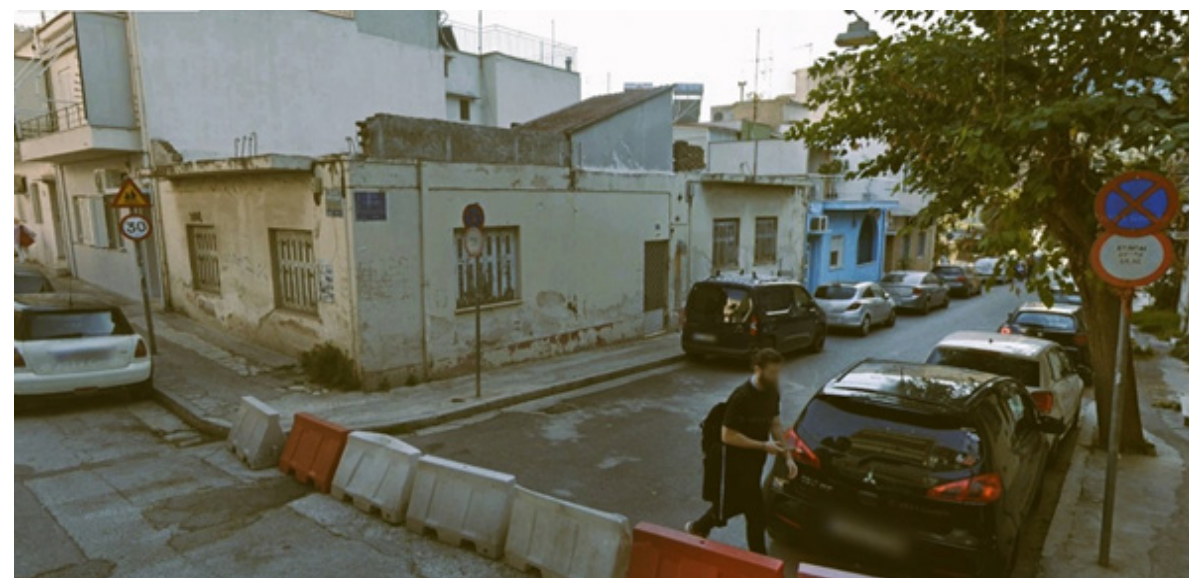
Αεροφωτογραφία του οικισμού πριν κατεδαφιστεί πλήρως.
(Πηγή: Ελληνικό Κτηματολόγιο <https://gis.ktimanet.gr/gis/apr/>)

42. Παραδείσης Κ. Ν., *ό.π.*, τόμος 2ος, Αθήνα, 2010, σελ. 172-173

43. Παπαδοπούλου Ε., Σαρηγιάννης Γ., *συνοπτική έκθεση για τις προσφυγικές περιοχές του Λεκανοπεδίου Αθηνών*, Σπουδαστήριο Πολεοδομικών Ερευνών, Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών Ε.Μ.Π., Αθήνα, Σεπτέμβριος 2006, σελ. 162

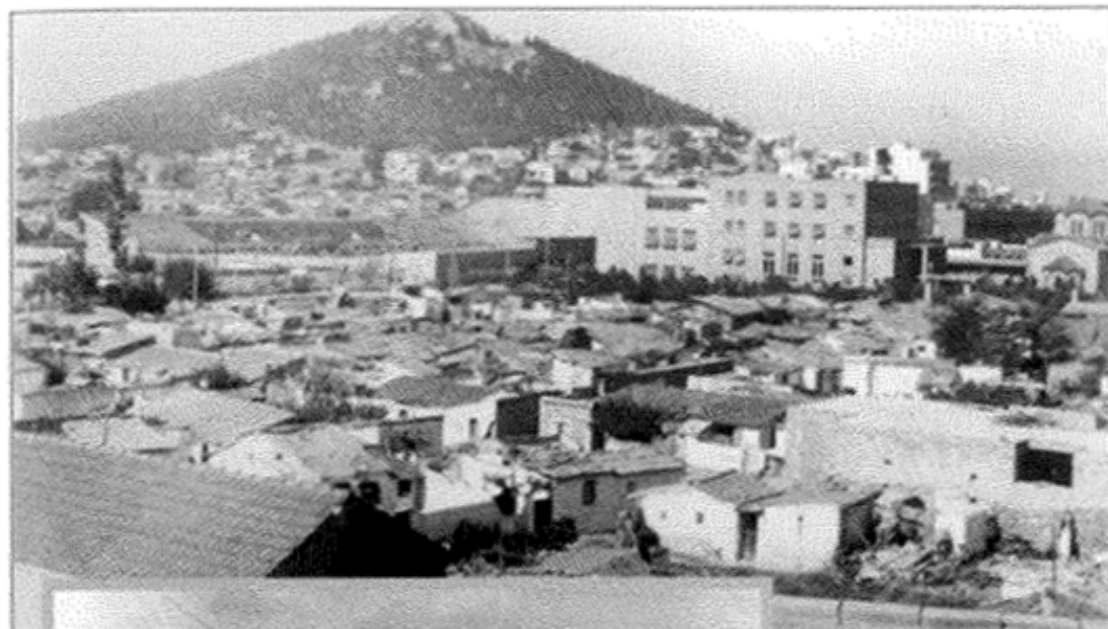

Τα παραπήγματα στη συμβολή της οδού Πανόρμου και Λ. Αλεξάνδρας, σύμφωνα με τον χάρτη του Διαμαντόπουλου.

Εναπομείναντα ίχνη του πρώην προσφυγικού οικισμού σήμερα στην οδό Μηλεών.

(Πηγή: προσωπικό αρχείο)

*Ο φωτογραφικός φακός
κατέγραψε την έναρξη των
εργασιών κατεδάφισης
των οικημάτων του συνοι-
κισμού «Νέα Ανατολή»,
που πραγματοποιήθηκαν
το 1958.*

(Πηγή: Παραδείσης Κ. Ν., ό.π., τόμος 2ος , Αθήνα, 2010, σελ. 173)

ΣΥΝΟΙΚΙΣΜΟΣ «ΠΑΝΟΡΜΟΥ»

Διασταύρωση Κηφισίας – Πανόρμου. Το κτίσμα στη δεξιά γωνία ήταν μέρος από τις προσφυγικές πολυκατοικίες. Στο χώρο αυτόν ανεγέρθη πολυώροφο κτίσμα. Στεγάστηκε η Εμπορική Τράπεζα. Τώρα λειτουργούν οι Alpha bank και η Interamerican. Μάιος του 1968, Κοινό σημείο αναφοράς με το σήμερα η γωνιακή πολυκατοικία στα αριστερά.

(Πηγή: Παραδείσης Κ. Ν., ό.π., Αθήνα, 2019, σελ. 188)

Η διασταύρωση Κηφισίας – Πανόρμου, το 2024. (Πηγή: προσωπικό αρχείο)

Το κτίσμα το 1970. (Πηγή: Προσωπικό αρχείο Χρήστου Μπερούκα)

Ο συνοικισμός «Πανόρμου» βρισκόταν στο τέρμα της οδού Πανόρμου, με αφετηρία την οδό Λακωνίας, συνέχιζε κατά μήκος της Λ. Κηφισίας και κατέληγε στο το Γηροκομείο. Αρχικά, οι προσφύγες της Μικράς Ασίας εγκαταστάθηκαν σε **ξύλινες παράγκες** και οι συνθήκες διαβίωσής ήταν κάκιστες, αντίστοιχες με των υπόλοιπων συνοικισμών. Το σχολείο ήταν μια ξύλινη παράγκα, στη θέση όπου σήμερα βρίσκεται το σχολικό συγκρότημα της οδού Αχαΐας. **Για τις θρησκευτικές τους ανάγκες κατασκεύασαν μια ξύλινη εκκλησία, στο λιδίο σημείο όπου σήμερα βρίσκεται η Αγία Τριάδα, στη Λ. Κηφισίας.**

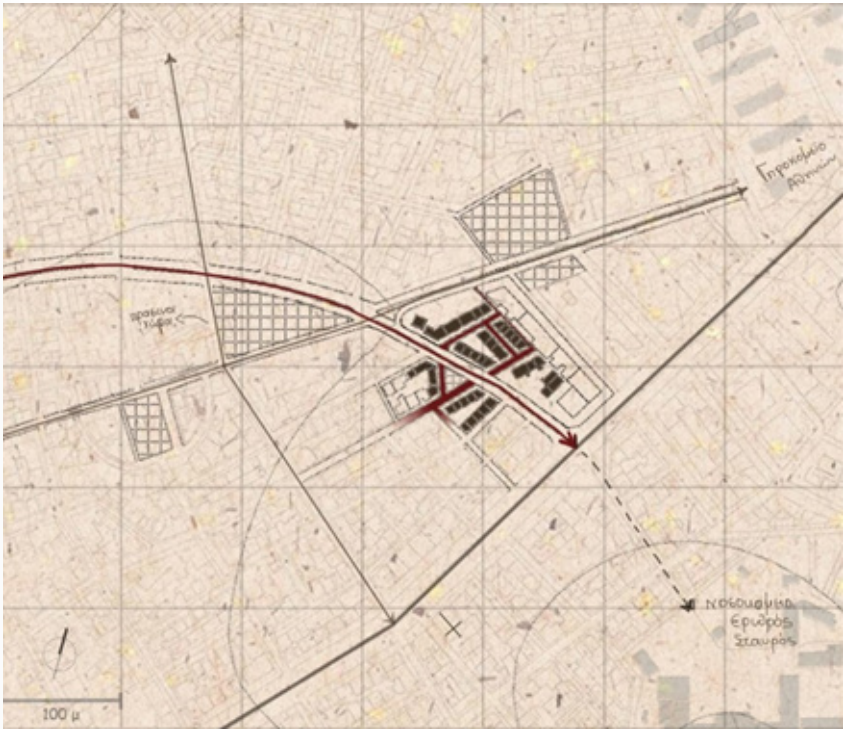
Οι ομάδες διωρόφων πολυκατοικιών εκατέρωθεν της οδού Πανόρμου στην συμβολή της με την Κηφισίας **οικοδομήθηκαν περί το 1930-1932.** Οι πολυκατοικίες στέγαζαν συνολικά 140 διαμερίσματα των δύο και τριών δωματίων.⁴⁴

Τη δεκαετία του 1930, χτίστηκαν αρκετές πολυκατοικίες στο τέρμα της περιοχής Πανόρμου, οι οποίες, κατόπιν κλήρωσης που πραγματοποιήθηκε το 1932, στέγασαν ένα σημαντικό μέρος όσων έμεναν στις παράγκες, ενώ αρκετοί εγκαταστάθηκαν σε άλλες περιοχές.⁴⁵

Αριστερά: Το συγκρότημα σε φωτογραφίες και σχέδιο του Γ. Γιαννιτσάρη.

Δεξιά: Το συγκρότημα στον χάρτη της ΕΣΥΕ, όπως διασχίζεται από την μεταγενέστερα διαπλατυνθείσα οδό Πανόρμου.

Το συγκρότημα στον τωρινό αστικό ιστό με σημειωμένες τις πλατείες.

44. Παπαδοπούλου Ε. και Σαρηγιάννης Γ., *ό.π.*, 2006, σελ. 67
 45. Παραδείσης Κ. Ν., *ό.π.*, τόμος 2ος, Αθήνα, 2010, σελ. 186

Το συγκρότημα τέμνεται στα δύο από την οδό Πανόρμου και αποτελείται από έξι και τρεις πολυκατοικίες εκατέρωθεν της οδού. **Είναι μία τυπική διαμόρφωση Μοντέρνου Κινήματος, με εξαίρεση τις όψεις,** αλλά με την διχοτόμησή του από την οδό Πανόρμου χάνει τον συνολικό του σχεδιασμό.

Η ανέγερσή τους αντιπροσώπευσε την πρώτη απόπειρα καθιέρωσης του θεσμού της κοινωνικής στέγασης. Ο αρχιτεκτονικός τους σχεδιασμός επικεντρώθηκε στην εξασφάλιση ικανοποιητικού φωτισμού και αερισμού, που επιτεύχθηκε μέσω της διαμπερότητας και του σωστού προσανατολισμού. Ο ενδιάμεσος ελεύθερος δημόσιος χώρος καλύπτει έκταση σχεδόν ισοδύναμη με το πλάτος κάθε οικιστικής μονάδας.⁴⁶

Αποτελούν κλασική περίπτωση μικτής κατασκευής, τοιχοποιία από λιθοδομή και πλάκες από οπλισμένο σκυρόδεμα. **Διασώζεται τμήμα μόνο του συγκροτήματος, ενώ το υπόλοιπο έχει ανοικοδομηθεί σε πολυκατοικίες.** Για τα διασωζόμενα κτήρια δεν υφίστανται προβλήματα ενώ παρ' όλο που δεν έχουν υποστεί σοβαρές αλλοιώσεις στο εξωτερικό τους, το εσωτερικό τους έχει αλλοιωθεί αρκετά.

Τυπολογίες Κατόψεων του οικισμού.

(Πηγή για τις πληροφορίες των σκίτσων: Κολιγιάννη Αι. & Παπασταματάκη Ε., *Οδός Πανόρμου: συνοικισμός Γηροκομείου, το νησί της Πανόρμου*, Διπλωματική εργασία, Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών Ε.Μ.Π., 2009).

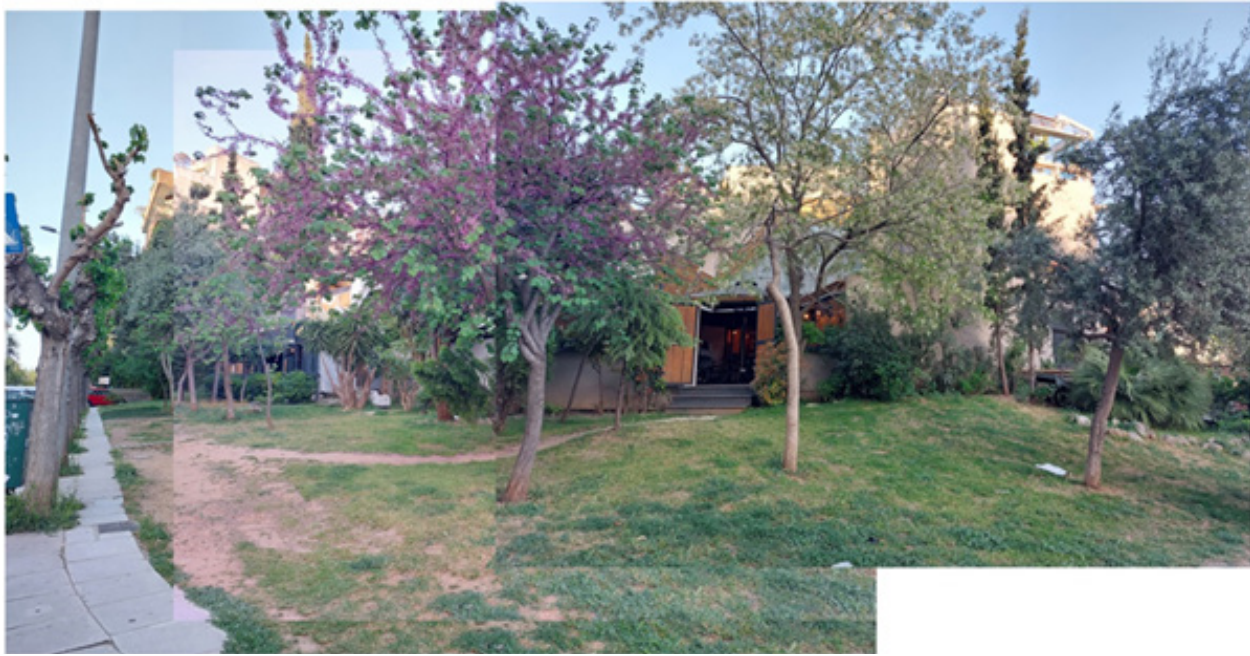
46. Μπαζού Β., Προσφυγικά: γκρεμίζοντας την Ιστορία, στο «Το Ποντίκι», δημ. 14.04.2013.

Σύμφωνα με τον Σαρηγιάννη, **τα σωζόμενα κτήρια πρέπει να κηρυχθούν διατηρητέα δεδομένου ότι αποτελούν ιδιότυπο δείγμα μεσοπολεμικής αρχιτεκτονικής και πολεοδομίας**, όχι όμως απόλυτα εντεταγμένου στο Μοντέρνο Κίνημα, τουλάχιστον στο επίπεδο των όψεων.⁴⁷ Πληροφορίες που αναφέρονται στα σχέδια του Γιαννίτσαρη, ήταν στα ιταλικά, γεγονός που πιθανά να αιτιολογεί τη μορφολογία τους που δείχνει περισσότερο **εκλεκτικιστική ή όψιμη απλοποιημένη νεοκλασική όψη**.⁴⁸

Η δομή του οικισμού έχει διαφυλαχθεί σε σημαντικό βαθμό, αποτελώντας ένα σχετικά μικρό σύνολο κατοικιών. Η κλίμακα αυτού του προσφυγικού οικιστικού σχήματος, έρχεται σε έντονη αντίθεση με το σημερινό, διαμορφωμένο, αστικό ιστό, ο οποίος αποτελείται από οκτώροφα και ογκώδη κτήρια σε συνδυασμό με στενούς δρόμους.

Σύμφωνα με την απόφαση του Δημοτικού Συμβουλίου (368/22- 3-2010, 549/9-4-2010) **οι όψεις κηρύχτηκαν διατηρητές** ενώ όλοι οι δημόσιοι χώροι εντός και γύρω από το οικιστικό σύνολο θεσμοθετήθηκαν ως κοινόχρηστοι (κοινόχρηστοι χώροι πρασίνου και πεζόδρομοι με φύτευση). Ως κοινόχρηστος πράσινος χώρος ορίστηκε και η έκταση στην οδό Λ. Ριανκούρ, περίπου 400 τ.μ.

Ο προσφυγικός συνοικισμός έχει εμβαδόν 5220τ.μ εκ των οποίων ο οικοδομημένος χώρος είναι σχεδόν 1720τ.μ και οι ελεύθεροι χώροι 3500τ.μ.⁴⁹

Τμήμα του κοινόχρηστου πράσινου χώρου επί της οδού Λ. Ριανκούρ. (Πηγή: προσωπικό αρχείο)

Τα διασωζόμενα κτήρια του προσφυγικού οικισμού λειτουργούν σήμερα ως βραδινοί, κυρίως, χώροι εστίασης με «άγνωστους» ιδιοκτήτες.

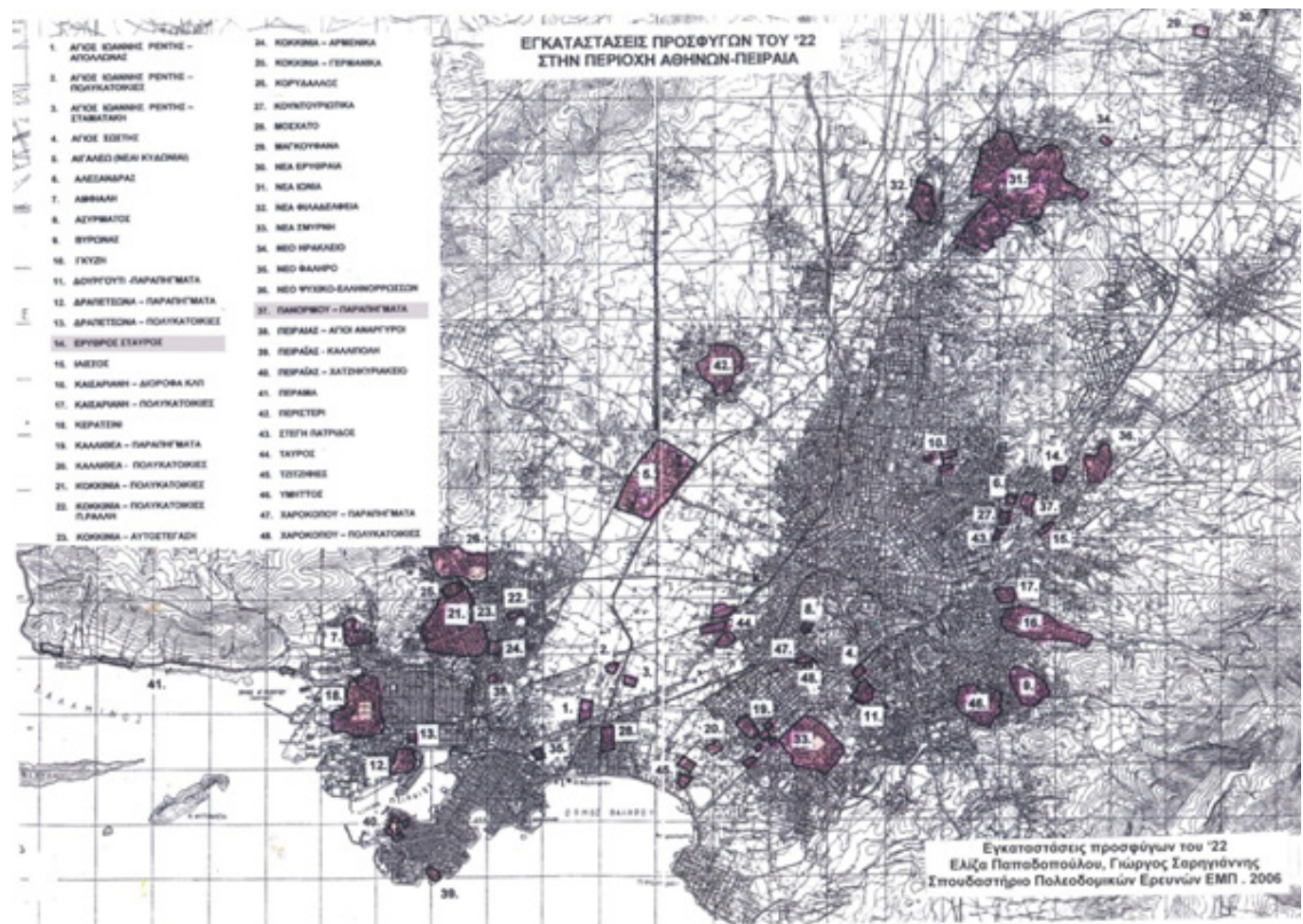
(Πηγή: https://docathens.org/gr/monument/view_more/?id=9711 και <https://www.athensvoice.gr/life/life-in-athens/536191/stathmos-panormoy-kai-ta-perix/>)

47. Παπαδοπούλου Ε. και Σαρηγιάννης Γ., ό.π., 2006, σελ. 67

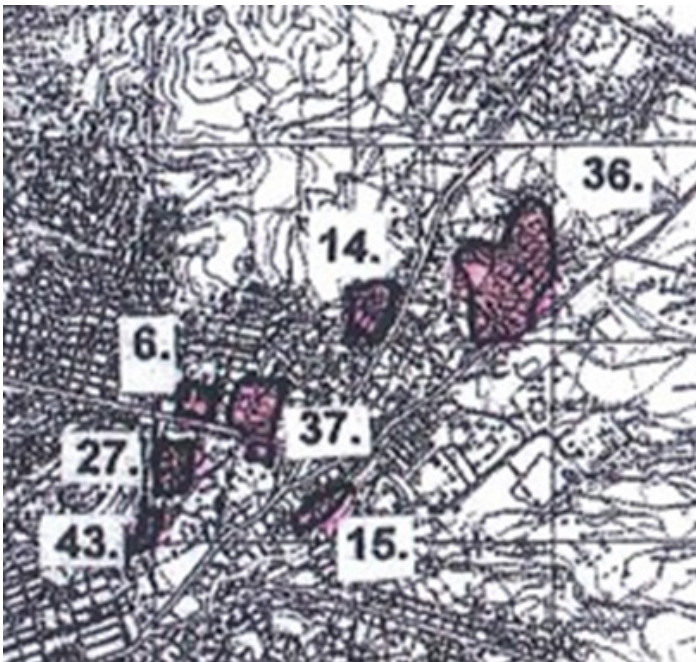
48. Βλάχος Γ., Γιαννίτσαρης Γ., Χατζηκώστα Ε., «Η στέγαση των προσφύγων στην Αθήνα», *Αρχιτεκτονικά Θέματα*, 12/1978.

49. Μπαζού Β., ό.π., δημ. 14.04.2013.

ΧΑΡΤΗΣ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΕΙΣ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΤΟΥ '22 ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ ΑΘΗΝΩΝ-ΠΕΙΡΑΙΑ

Πηγή: Παπαδοπούλου Ε., Σαρηγιάννης Γ., ό.π., Αθήνα, 2006, σελ. 67

Αεροφωτογραφία της περιοχής μεταξύ 1945-1950. (Πηγή: Ελληνικό Κτηματολόγιο. <https://gis.ktimanet.gr/gis/apr/>)

Σχέδιο της πόλεως των Αθηνών, 1944. Μαζί με τα βόρεια προάστια. Η οδός Πανόρμου διακόπτεται στην μέση. Οι εκτάσεις μέχρι το Γηροκομείο Αθηνών είναι αδόμητες. (Πηγή: Town Plan of Athinai (Athens), Geographical section general staff No 4457, War office 1944. Συλλογή Χαρτών του ΕΛΙΑ-ΜΙΕΤ)

Μεταξύ των δεκαετιών 1920 και 1930 παρατηρείται το φαινόμενο της αυτοστέγασης ενώ τη δεκαετία του 1930 έρχεται στο προσκήνιο η καθ' ύψος ιδιοκτησία στις πολυκατοικίες με βάση το νόμο του 1927.⁵⁰ Ωστόσο, η περιοχή δεν θα αρχίσει να οικοδομείται με πολυκατοικίες τόσο σύντομα. Τις εξοχικές κατοικίες πλέον πλαισιώνουν διώροφα σπίτια με αυλή και ατομικό πηγάδι καθώς και αυτοσχέδιες κατασκευές προσφύγων ειδικότερα στον τότε χωματόδρομο της οδού Λαρίσης. **Η περιοχή αρχίζει να χάνει τον χαρακτήρα προαστίου και να αστικοποιείται** μετά την δημιουργία του νοσοκομειακού συγκροτήματος ΕΕΣ και την οικοδόμηση του γειτονικού Παλαιού Ψυχικού.

Μετά την «ανεπάντεχη αστικοποίηση» που πραγματοποιήθηκε στην περιοχή λόγω της Μικρασιατικής καταστροφής **το δεύτερο άνοιγμα της πόλης γίνεται μετά τον Εμφύλιο με το κύμα εσωτερικής μετανάστευσης.**

50. Λαμπροπούλου Λ., Σπαθή Θ., *Μετανάστες στην Αθήνα : κοινωνικοί και πολεοδομικοί μετασχηματισμοί*, Ερευνητική εργασία, Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών Ε.Μ.Π., Αθήνα, 2013, σελ. 42, 49

Εμπόριο και εστίαση με ταυτότητα και εθνικοτοπικό χαρακτήρα: ένα υπό εξαφάνιση δείγμα σε μία και εξοχήν περιοχή μαζικής και τυποποιημένης κατανάλωσης. Σε μία πάροδο της Πανόρμου και Λ. Αλεξάνδρας, όπου επιβιώνει η μνήμη της εσωτερικής μετανάστευσης.

(Πηγή: Μαργαρίτη Φ., ό.π, 2002, σελ.: 7 και <https://www.athens-voice.gr/life/life-in-athens/536191/stathmos-panormoy-kai-ta-perix/>)

Αριστερά: Ένα από τα ελάχιστα εναπομείναντα σπίτια με πηγάδι στην ευρύτερη περιοχή, στη γωνία Μεσσηνίας και Μεσογείων.

(Πηγή: Μαργαρίτη Φ., ό.π, 2002, σελ. 6)

Δεξιά: Παράδειγμα αστικού διώροφου κτίσματος το οποίο έχει διατηρηθεί, στην οδό Δουκίσσης Πλακεντίας 3 & Γυθείου. Σε αυτό το κτίριο πραγματοποιήθηκε η ιδρυτική συνδιάσκεψη της ΕΠΟΝ. Το κτίριο σήμερα (Δεκ.2019).

(Πηγή: <https://www.alt.gr/epon-empneystis-tis-neolaias-toy-laoy/>)

Η έντονη ανοικοδόμηση που ξεκίνησε στις αρχές του '50 και συνεχίστηκε μέχρι τα τέλη του 1970 σε όλη την Αθήνα δημιούργησε την ανάγκη για έναν μεγαλύτερο ναό.⁵¹

Η αρχική μικρή εκκλησία του Αγ. Δημητρίου δεν μπορούσε, πλέον, να εξυπηρετήσει της λατρευτικές ανάγκες των πιστών. Γι' αυτό, πραγματοποιήθηκε η δεύτερη⁵² κατά μήκος και ύψος επέκταση του ναού.

Μετά την Κατοχή, πραγματοποιήθηκε εκκλησιαστικό συμβούλιο για την ανέγερση νέου μεγαλύτερου ναού, ο οποίος θα ανταποκρίνονταν στις ανάγκες της ενορίας η οποία ολοένα και πλήθαινε. Ωστόσο, παρατηρήθηκε πρόβλημα θεμελίωσης λόγω του Αδριάνειου Υδραγωγείου κάτω από το ναό. Τη λύση πρότεινε Ο Αθηναιογράφος Κώστας Μπίρης με την ανέγερση μίας νέα εκκλησίας στον ίδιο χώρο με την παλιά αλλά με αλλαγή της διαδρομής του Υδραγωγείου.

Ο παλιός ναός κατεδαφίστηκε τμηματικά το 1951-1952 και στη θέση του ανεγέρθηκε η σημερινή μεγαλοπρεπής εκκλησία, η οποία **ξεκίνησε να χτίζεται την άνοιξη του 1952 και ολοκληρώθηκε πέντε χρόνια αργότερα** με αρχιτέκτονα τον Δημήτρη Κώστα και πολιτικό μηχανικό τον Ι. Ζαφρακόπουλο.⁵³

Ο ιερός ναός του Αγίου Δημητρίου γύρω στο 1930 όταν είχε κτιστεί καμπαναριό και ο Δήμος είχε διαμορφώσει πλατεία. (Πηγή: Προσωπικό αρχείο Μάρως Μπουρδάκου)

51. Επιμ. Αρχιμ. Κρικρή Πλ., ό.π., σελ.19, 22, 26

52. Σύμφωνα με μία αναφορά του Λαμπάκη, ο Άγιος Δημήτριος είχε δεχτεί κάποια ανακαίνιση πριν από το 1894. Μία παλαιοχριστιανική επιγραφή που έχει εντοιχιστεί στη σύγχρονη εκκλησία, προέρχεται πιθανότατα από τον παλαιό Άγιο Δημήτριο. (Καλιοντζής. «Επιγραφές Αμπελοκήπων», 157-163, πίν. 35)

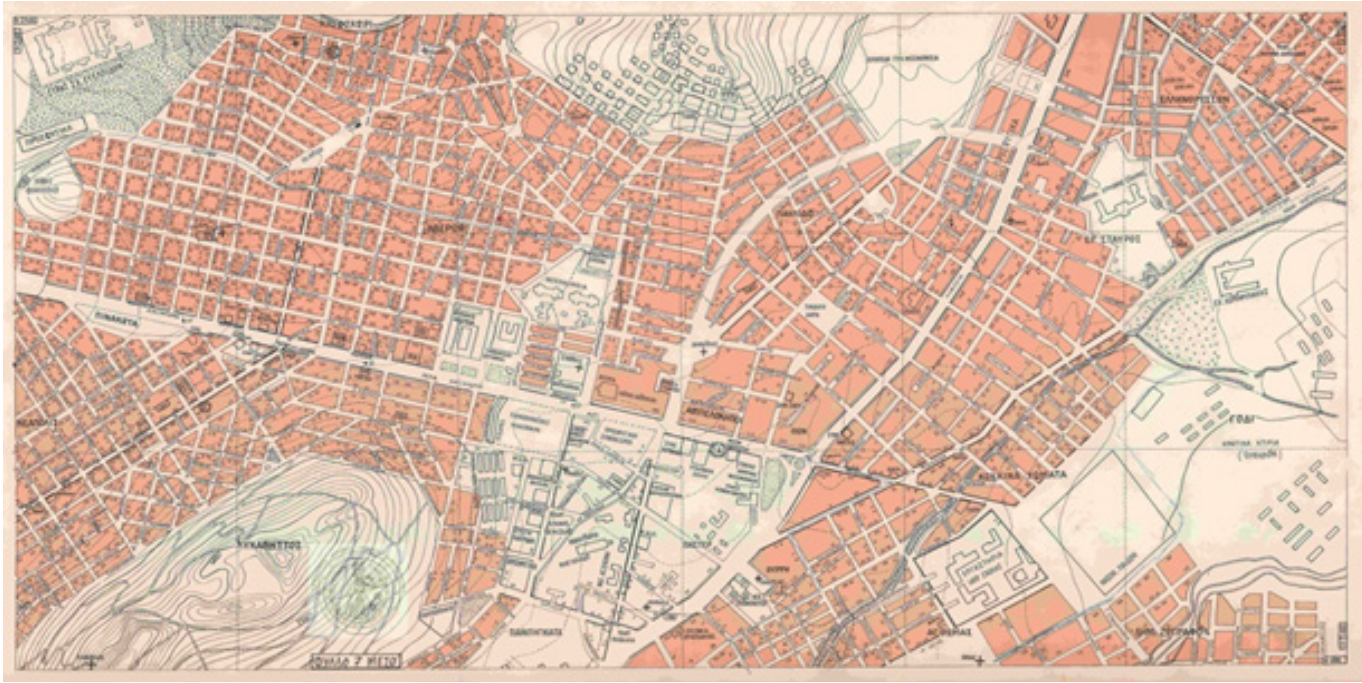
53. Καλιοντζής. «Επιγραφές Αμπελοκήπων», 157-163, πίν. 35.

Ο ναός του Αγίου Δημητρίου κατά την περίοδο της αποπεράτωσης.
(Πηγή : Παραδείσης Κ. Ν., ό.π., 1997, σελ. 61)

Ο ιερός ναός του Αγίου Δημητρίου, το 2024. (φωτ.: Γ. Μίλης)

Χάρτης του 1955. Η Πανόρμου χαραγμένη οδηγεί στο νοσοκομειακό συγκρότημα του ΕΕΣ.
(Πηγή: https://www.cityofathens.gr/istorikoarxeio/sites/www.cityofathens.gr/istorikoarxeio/files/20._phullo_7_meso_-_neapole_am-pelokeroi_zographou_goudi.jpg)

Μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1950 η περιοχή αποτελούνταν από χαμηλά σε ορόφους σπίτια με αυλή, και χωμάτινα δρομάκια τα οποία συνέδεαν τις γειτονιές μεταξύ τους με την κεντρικές Λεωφ. Κηφισίας και Αλεξάνδρας. Η οδός Πανόρμου είχε δύο λωρίδες, μία σε κάθε κατεύθυνση και συνέδεε την Λ. Αλεξάνδρας με τον Ερυθρό Σταυρό.⁵⁴

Στα τέλη του 1960, πραγματοποιήθηκε η διαπλάτυνση, η ασφαλτόστρωση και η διάνοιξη από τα σπίτια που βρίσκονταν στη μέση του δρόμου, στην περιοχή του σημερινού Σούπερ Μάρκετ Σκλαβενίτη. Στη θέση όπου βρίσκεται σήμερα το σχολικό συγκρότημα Πανόρμου και Λαρίσης, ήταν από τη δεκαετία του 1920 μεταξουργείο το οποίο καταστράφηκε κατά τη διάρκεια της Κατοχής.⁵⁵

Οι πρώτες πολυκατοικίες αρχίζουν να χτίζονται στη Λ. Κηφισίας, η οποία πλέον συνδέει το κέντρο με τα προάστια των Αθηνών. Στο τέλος της δεκαετίας, στην οδό Πανόρμου παρατηρείται ένα κράμα διώροφων μονοκατοικιών, με πρόσοψη στο δρόμο και αυλή στο εσωτερικό του τετραγώνου, με τις νεοεγερθείσες πολυκατοικίες καθώς πλέον η οδός έχει διανοιχτεί και καταλήγει στο νοσοκομειακό συγκρότημα του ΕΕΣ.⁵⁶

Η οδός Πανόρμου, στα τέλη της δεκαετίας του 1960. (Πηγή: Παραδείσης Κ. Ν., *ό.π.*, Αθήνα, 1997)

Μικρές κατοικίες που βρίσκονται κατά μήκος του δρόμου, καθιστούν τη Πανόρμου αδιέξοδο. Βλέπουμε έναν αριθμό νέων πολυκατοικιών να συνυπάρχουν με παλιότερα κτίσματα. Στο μεγάλο οικόπεδο αριστερά, το 1978, θα κτιστεί το σχολικό συγκρότημα του 16ου Γυμνασίου/Λυκείου.

54. Επιμ. Αρχιμ. Κρικρή Πλ., *ό.π.*, σελ. 46-47

55. Παραδείσης Κ. Ν., *ό.π.*, 2010, σελ. 341

56. Μαργαρίτη Φ., *ό.π.*, σελ.7

III. ΑΣΤΥΦΙΛΙΑ (1960-1990)

Όπως προαναφέρθηκε, την μεταπολεμική περίοδο υπήρξε ένα έντονο κύμα εσωτερικής μετανάστευσης από την ελληνική ύπαιθρο προς τα μεγάλα αστικά κέντρα. Την περίοδο 1950 με 1960 η κορύφωση αυτού του φαινομένου οδήγησε σε **άμεση ανάγκη για στέγαση** και έφερε στο προσκήνιο το εύρημα της **αντιπαροχής**⁵⁷. Το φαινόμενο της αντιπαροχής υπήρξε **η αρχή για την εμπορευματοποίησης της πολυκατοικίας**, καθώς παλαιότερα ο επενδυτής ήταν ο ιδιοκτήτης του οικοπέδου και ενδιαφερόταν για την ποιότητα του παραγόμενου έργου.⁵⁸ Η περιοχή η οποία ήδη είχε αρχίσει να αλλάζει από τις προηγούμενες δεκαετίες μεταμορφώθηκε σχεδόν ολοκληρωτικά και **ως μέρος των Αμπελοκήπων, εξελίχθηκε σε μια πυκνοκατοικημένη συνοικία της Αθήνας**.

Αξίζει να σημειωθεί ότι η πολυκατοικία της μεσοπολεμικής και μεταπολεμικής περιόδου, μέχρι την άνοδο του φαινομένου της αντιπαροχής, απευθυνόνταν στα μεσαία και υψηλά αστικά στρώματα και σε ένα διαφορετικό οικονομικό μοντέλο χρηματοδότησης και εκμετάλλευσης του έργου. Η πολυκατοικία καθρέφτιζε την αίγλη της κοινωνίας αλλά η μετέπειτα εμπορευματοποίησή της οδήγησε στην υποβάθμισή της.⁵⁹ Ένα από τα ελάχιστα παραδείγματα ποιοτικού έργου στην περιοχή αποτελεί το συγκρότημα κατοικιών απέναντι από το Γηροκομείο Αθηνών στη Λ. Κηφισίας, το οποίο πραγματοποιήθηκε το 1965 σε σχέδια του Ι. Βικέλα.

Το ρυμοτομικό διάγραμμα της Αθήνας το 1962.
(Πηγή: Σύγχρονος Εγκυκλοπαίδεια Ελευθερουδάκη, том. 1, Αθήνα, 1962)

57. Ο οικονομικός διακανονισμός μεταξύ του ιδιοκτήτη του οικοπέδου και του κατασκευαστή, κατά τον οποίο ο πρώτος εκχωρεί στο δεύτερο το οικόπεδο για ανέγερση πολυκατοικίας, με αντάλλαγμα ένα προσυμφωνημένο ποσοστό του συνολικού εμβαδού του κτίσματος, εκφραζόμενο σε διαμερίσματα. Τα έξοδα σχεδίασης, έκδοσης άδειας και κατασκευής επιβαρύνουν τον κατασκευαστή, ο οποίος αποφεύγει το κόστος αγοράς της γης, ενώ ο ιδιοκτήτης παραλαμβάνει έτοιμο το ακίνητο. (Πηγή: Συλλογικό, Αρχιτεκτονική, επιμ. Μπούρας Χ., Φιλιππίδης Δ., Κομίνη Δ., εκδ. Μέλισσα, Αθήνα, 2013, σελ. 29)

58. Αξαιοπούλου Α., Περτιγκιόζογλου Ε., Αποτυπώσεις του αστικού μύθου: έντυπες αναπαραστάσεις της αθηναϊκής πολυκατοικίας, Ερευνητική εργασία, Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών Ε.Μ.Π., Αθήνα, 2015, σελ. 14

59. Ματθαίου Χ., Χριστίδη Κ., Μετασχηματισμοί μιας συμβίωσης στο χώρο: το Αθηναϊκό διαμέρισμα από το 1950 μέχρι σήμερα, Ερευνητική εργασία, Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών Ε.Μ.Π., Αθήνα, 2020, σελ.21

Συγκρότημα κατοικιών απέναντι από το Γηροκομείο Αθηνών στη Λ. Κηφισίας 118 , το 1965 σε σχέδια του Ι. Βικέλα. Το συγκρότημα στέγαζε αρχικά το ζαχαροπλαστείο Φλόκα και τον κινηματογράφο Πλάζα. (Πηγή: Αθανασίου Α., Μπουγιούρης Κ., Συστήματα κατοίκησης στην Αθηναϊκή Πολυκατοικία, Ερευνητική Εργασία, Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Πολυτεχνείο Κρήτης, Χανιά, 2013, σελ.46)

Τις δεκαετίες μεταξύ 1960 και 1970 παρατηρείται πύκνωση του αστικού ιστού καθώς η πόλη εξαπλώνεται και τα προηγούμενως αναφερόμενα ως **προάστια έχουν μετατραπεί, πλέον, σε αστικά κέντρα**. Το οικοδομικό σύστημα επικεντρώνεται σε πολυκατοικίες με πέντε έως επτά ορόφους, με κύρια χωρική συνέπεια την έντονη συμπύκνωση του κέντρου.⁶⁰ Στις πιο υποβαθμισμένες κατασκευές πολυκατοικιών παρατηρείται το φαινόμενο της διαταξικής συγκατοίκησης, το οποίο θα αναλυθεί στην επόμενη ενότητα.

Πολλές από τις πολυκατοικίες της εποχής περιλάμβαναν στο ισόγειό τους θυρωρείο. Το επάγγελμα του θυρωρού εμφανίζεται σε μαζική κλίμακα τη δεκαετία 1950 παράλληλα με το φαινόμενο της αντιπαροχής. Το θυρωρείο πωλούνταν κανονικά όπως ένα διαμέρισμα και ο αγοραστής του στην ουσία αγόραζε μία θέση εργασίας.⁶¹

Παράδειγμα πολυκατοικίας στην οδό Λ. Ριανκούρ με υπερυψωμένη είσοδο και το χώρο του θυρωρείου στο ισόγειο.
(Πηγή: προσωπικό αρχείο)

Σταδιακά παρατηρείται η **μεταβολή του επιπέδου του ισογείου σε εμπορική χρήση**, κυρίως για λόγους ασφαλείας των κατοίκων. Τη δεκαετία του 1960, πραγματοποιήθηκε έκρηξη της εμπορικής δραστηριότητας, που επέτρεψε την κατασκευή ισογείων ύψους πέντε μέτρων για την τοποθέτηση παταριών. Το μέτρο αυτό είχε **ως απόρροια την δημιουργία εμπορικών δρόμων με μικρά καταστήματα που εξυπηρετούν τις τοπικές ανάγκες**.⁶²

Χαρακτηριστικό παράδειγμα ισογείου της περιοχής στους εμπορικούς δρόμους Πανόρμου, Λ. Ριανκούρ και Λαρίσης. Στο ισόγειο εμπορικό κατάστημα με ή χωρίς πατάρι και στους ορόφους κατοικία.

60. Λαμπροπούλου Λ., Σπαθή Θ., ό.π., Αθήνα, 2013, σελ. 55

61. Σκριβάνας Τ., «Οι θυρωροί της Αθήνας και οι ιστορίες τους» στο *Athens voice*, τεύχος 758.

62. Λαμπροπούλου Λ., Σπαθή Θ., ό.π., Αθήνα, 2013, σελ. 50-51, 58

Τα τέλη της δεκαετίας του 1960 είναι η περίοδος κατά την οποία τα παλιά κελύφη άρχισαν να αντικαθίστανται από νέα. Ένα σημαντικό μέρος των κτιρίων της περιοχής ανανεώθηκε, γεγονός που δικαιολογεί τον περιορισμένο αριθμό των σωζόμενων κτιρίων προ του 1950. Κατά τη δεκαετία του '70, πολλές από τις υπάρχουσες μικροαστικές μονοκατοικίες της περιοχής αντικαταστάθηκαν.

Η εμφανής κυριαρχία των πολυκατοικιών που κατασκευάστηκαν μεταξύ των δεκαετιών 1960 και 1975 έχει ως αποτέλεσμα μια αρχιτεκτονική ομοιογένεια που διακρίνεται σε όλη την περιοχή.⁶³

Μεταπολεμικά, στην περιοχή κυριαρχούν πολυκατοικίες με απλό ύφος, με μέτωπο στον δρόμο και αυλές κυρίως στο εσωτερικό του οικοδομικού τετραγώνου. Συνεχή, κατά κύριο λόγο, μπαλκόνια, με απλά μεταλλικά κάγκελα στο στηθαίο και γυάλινα διαχωριστικά πάνελ ανάμεσα στα διαμερίσματα, καθώς και ανοιχτόχρωμες επιφάνειες.⁶⁴ Στην εξωτερική όψη επικρατούν τα τεχνητά υλικά, τα συμμετρικά ανοίγματα και η υποδιαίρεση της όψης σε οριζόντιες ζώνες.⁶⁵

Εναπομένουσα νεοκλασική μονοκατοικία στην οδό Λουίζης Ριανκούρ.
(Πηγή: προσωπικό αρχείο)

Η αρχιτεκτονική ομοιογένεια της Πανόρμου σήμερα. (Πηγή: προσωπικό αρχείο)

63. Λαμπροπούλου Λ., Σπαθή Θ., ό.π., Αθήνα, 2013, σελ. 95

64. Κάλφα Κ., Η Αθήνα πολυκατοικιοποιούμενη, 1955-1970, Δομημένο Περιβάλλον, Στέγαση, δημ. Δεκέμβριος 2023.

65. Λαμπροπούλου Λ., Σπαθή Θ., ό.π., Αθήνα, 2013, σελ. 76-77

Πολυκατοικίες κολλητά δομημένες μεταξύ τους στις αποχρώσεις του μπεζ και της ώχρας, οι οποίες, ωστόσο, διακόπτονται από τους ζωηρούς χρωματισμούς των τεντών. Οι μονοχρωματικές, ως επί το πλείστον, **πράσινες τέντες** κυριαρχούν στις όψεις, πιθανά **ως έκφραση για το μειωμένο πράσινο της περιοχής**, αλλά παρατηρούνται και μπλε ή πορτοκαλί.

Εκτός από την ανάγκη για ηλιοφάνεια και ιδιωτικότητα, **ο ρόλος της τέντας** είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρων όσον αφορά την αντίληψη του χώρου. Συγκεκριμένα, λειτουργεί ως ένα **σταθερά μεταβλητό όριο**, με το οποίο ο **κάτοικος**, συχνά χωρίς να το συνειδητοποιεί, **σχεδιάζει και διαμορφώνει το χώρο** που βρίσκεται έξω από την κατοικία του, ενώ παράλληλα ελέγχει το επίπεδο ορατότητας προς και από τον δημόσιο χώρο. Όταν η τέντα είναι κατεβασμένη, αποκτά χαρακτηριστικά τοίχου, προσφέροντας σταθερότητα, οριοθέτηση και προστασία. Έτσι, η πίσω βεράντα μετατρέπεται και σε διάδρομο που διευκολύνει τη μετάβαση από έναν χώρο σε άλλον και από μια δραστηριότητα σε άλλη.⁶⁶

*«Μάλλον η Αθήνα μετά το '60 ήταν πάντα έτσι, λίγο χάλια, λίγο ωραία, απαίσια, όμορφη. Αλλάζει ανάλογα με τις σχέσεις μας, τα διαμερίσματα των φίλων μας, τις ταράτσες, τα μπαλκόνια, και γίνεται καταθλιπτική όταν νιώθουμε ξεκρέμαστοι, χαμένοι».*⁶⁷

Οι πράσινες τέντες. Οδός Πανόρμου. (Πηγή: προσωπικό αρχείο)

Οι πράσινες τέντες της περιοχής. Λήψη από οδό Πορταριάς, κάθετη στην οδό Λαρίσης.
(Πηγή: προσωπικό αρχείο)

66. Μπαρκούτα Γ., *Η κατοίκηση σε κρίση*, εκδ. ΕΚΚΡΕΜΕΣ, Αθήνα, 2019

67. Αίσωπος Γ., Σημαιοφορίδης Γ., *Η σύγχρονη ελληνική πόλη*, εκδ. Metropolis Press : Δομές, Αθήνα, 2018.

Ένα χρόνο περίπου μετά το πραξικόπημα των συνταγματαρχών, το Μάιο του 1968, **εφαρμόστηκε ο νόμος 395/68 «περί του ύψους των οικοδομών και του συστήματος της ελεύθερας δομήσεως»** και ήταν **σε ισχύ τη χρονική περίοδο 1968 - 1985**. Με βάση το διάταγμα αυξήθηκαν οι Σ.Δ. (Συντελεστές Δόμησης) κατά 30% σε όλη τη χώρα⁶⁸, με αποτέλεσμα να ευνοηθεί η ασύστολη πολυκατοίκηση και πολλά παλιά αρχοντικά να γκρεμιστούν. Η Αθήνα άρχισε να χάνει την πράσινη ζώνη που την περιέβαλλε και να ευνοείται ένα πρότυπο «γκρίζας» πολεοδομίας.⁶⁹

Ο Πύργος «Απόλλων», αποτελεί προϊόν αυτού του νομοσχεδίου, και χτίστηκε στη θέση στη οποία βρισκόταν η έπαυλη «Θασις», απέναντι από την πλατεία Κανελλόπουλου στη διασταύρωση Πανόρμου και της Λ. Ριανκούρ. **Η οικοδόμησή του ξεκίνησε και ολοκληρώθηκε το 1973,** κατά τη διάρκεια της δικτατορίας.⁷⁰ Αποτελεί το ψηλότερο κτίριο κατοικιών στη χώρα και τρίτο στη σειρά μετά τον Πύργο Αθηνών και τον Πύργο Πειραιά οι οποίοι στεγάζουν ως επί το πλείστον γραφεία. Έχει ύψος 80 μέτρα και αποτελεί ορόσημο για την ευρύτερη περιοχή.

Πύργος Απόλλων υπό κατασκευή τη δεκαετία του 1970. (Πηγή: <https://www.greekarchitects.gr>)

68. Οι επιπτώσεις ήταν ριζικές σε πανελλαδικό επίπεδο, με την ανέγερση πολυώροφων κτισμάτων ακόμα και σε παραδοσιακούς οικισμούς, όπως η Σκόπελος, αλλοιώνοντας ολοκληρωτικά τον χαρακτήρα τους. (Πηγή: Σαρηγιάννης Γ., η προστασία της νεοκλασικής κληρονομιάς στην Ελλάδα, διάλεξη στην Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία, 2020, σελ. 4-5)

69. Γ.Σαρηγιάννης, «τα υψηλά κτήρια, η επόμενη καταστροφή της Αθήνας», *Ελευθεροτυπία*, Αθήνα, 6 Αυγούστου 2010.
70. Μαργαρίτη Φ., ό.π., σελ.9

Ο Πύργος “Απόλλων” χωρίζεται σε δύο πτέρυγες, η καθεμία εκ των οποίων διαθέτει ένα ζεύγος ανελκυστήρων. Παρόλο που **οικοδομήθηκε αρχικά με την προοπτική να στεγάσει διαμερίσματα κατοικιών, πλέον αρκετά διαμερίσματά του αξιοποιούνται από επαγγελματίες και εταιρείες ως γραφεία και ιατρεία.** Στο ισόγειο της πολυώροφης κατασκευής, η οποία διαθέτει και υπόγειους χώρους στάθμευσης, υπάρχει κατάστημα SuperMarket, ιατρικό διαγνωστικό κέντρο και τράπεζα.⁷¹

Ο Πύργος αποτελεί, σήμερα, **σημείο αναφοράς για την οδό Πανόρμου** ως ένα νευραλγικό κέντρο σε μία αστική γειτονιά της Αθήνας.

Αριστερά: Πύργος Απόλλων υπό κατασκευή τη δεκαετία του 1970.

Δεξιά: Πύργος Απόλλων σήμερα. Σ τον τελευταίο 24ο όροφό του λειτουργεί χώρος εστίασης. (Πηγή: <https://www.greekarchitects.gr>)

71. Δύο ιστορίες για κτίρια-θρύλους της Αθήνας. Δημ. 07/01/2019. Πρόσβαση: <https://athensundisclosed.wordpress.com/>

ΧΑΡΤΗΣ ΕΤΟΥΣ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗΣ

- 1960
- 1960 - 1980
- 1980 - 2000
- 2000-
- ΥΠΟ ΑΝΕΓΕΡΣΗ

IV. ΤΟ ΝΗΣΙ ΤΗΣ ΠΑΝΟΡΜΟΥ (1990-2024)

Στις αρχές της δεύτερης χιλιετίας, παρατηρείται μια ξαφνική διακοπή του λήθαργου της ανοικοδόμησης που είχε επικρατήσει από τη δεκαετία του '80 στην περιοχή. Τα εναπομείναντα σπίτια-μονοκατοικίες εγκαταλείπονται, ενώ νέες πολυκατοικίες κατασκευάζονται ακολουθώντας την ίδια πορεία, αλλά υπό πιο δυσμενείς συνθήκες, όπως η αυξημένη κάλυψη των οικοπέδων και η κατασκευή οκταώροφων ή εννιάώροφων κτιρίων, σύμφωνα με τον ισχύοντα Γενικό Οικοδομικό Κανονισμό.

Η ανοικοδόμηση επεκτείνεται δυναμικά και στο εσωτερικό της γειτονιάς, χωρίς να λαμβάνει υπόψη τα νέα πληθυσμιακά δεδομένα και το σοβαρό πρόβλημα της έλλειψης δημόσιου χώρου, πρασίνου και ελεύθερων χώρων. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα την **πλήρη αποδιοργάνωση των χαρακτηριστικών της περιοχής**, που περιλαμβάνουν πλούσιες σε πράσινο εσωτερικές αυλές και οικοδομικά τετράγωνα.⁷²

Νεοεγερθείσα πολυκατοικία ανάμεσα σε πολυκατοικίες των δεκαετιών 1960-1975, σε δρόμο κάθετο στην Πανόρμου. (Πηγή: προσωπικό αρχείο)

Δείγμα αρχιτεκτονικής πολυμορφίας στην Πανόρμου. (Πηγή: προσωπικό αρχείο)

72. Μαργαρίτη Φ., ό.π., σελ.10

Σύγκριση ακαλύπτων χώρων στην περιοχή. Αριστερά ακάλυπτος στην οδό Αχαΐας. Δεξιά ακάλυπτος στην οδό Λ. Ριανκούρ. (Πηγή: προσωπικό αρχείο Χριστίνας Αλευρά)

Στο εσωτερικό των οικοδομικών τετραγώνων στον εκτεταμένο εσωτερικό πυρήνα, οι παλαιοί κήποι των σπιτιών στη συντριπτική τους πλειοψηφία εφάπτονται στενά ο ένας με τον άλλο.

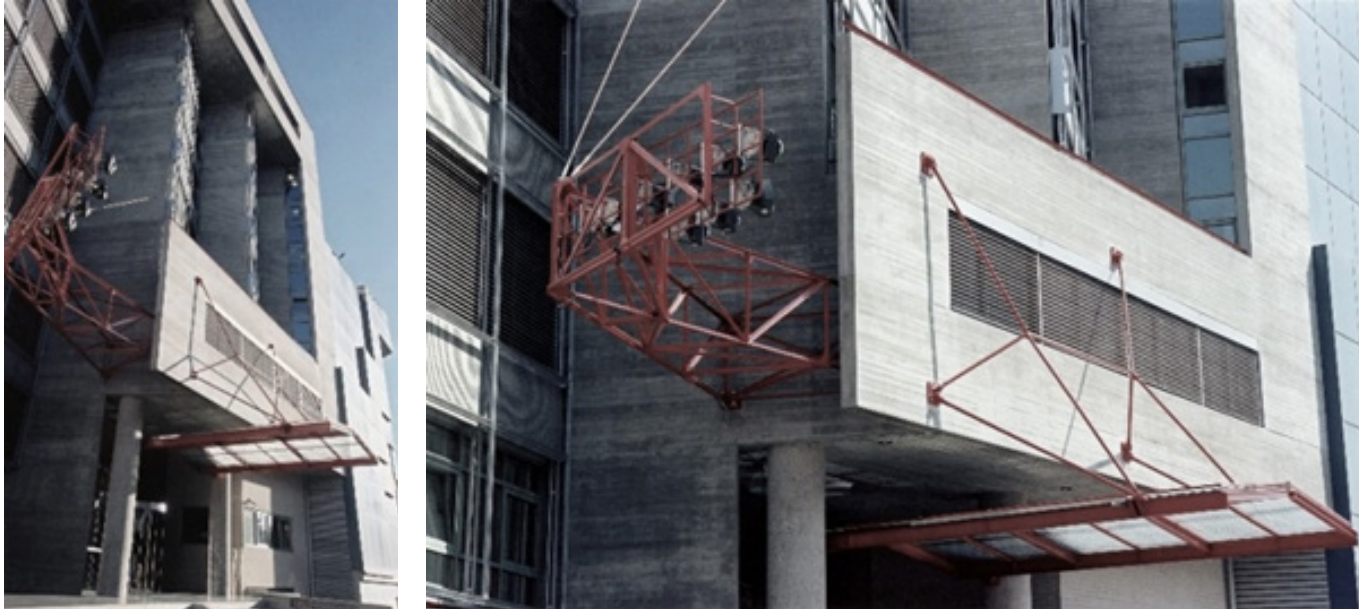
Τα οικοδομικά τετράγωνα μικραίνουν με αποτελέσματα ο ακάλυπτος χώρος να συρρικνώνεται. Το πράσινο ελαχιστοποιείται, αμελείται ή ακόμα και εκμηδενίζεται μετατρέποντας τους ακάλυπτους σε χώρους σκοτεινούς, θλιβερούς που θυμίζουν χώρο αποθήκης. Ακόμη και στα πιο ευρύχωρα εσωτερικά οικοδομικών τετραγώνων παρατηρείται απουσία πρασίνου με παραδείγματα όπως αυτό στην οδό Αχαΐας να θεωρούνται σπάνιες οάσεις.

Λήψη από οδό Λ. Ριανκούρ. Στο βάθος διακρίνεται το ξενοδοχείο President. (Πηγή: προσωπικό αρχείο Χριστίνας Αλευρά)

Από τα μέσα της δεκαετίας του 1990 μέχρι το 2008, ξεκίνησε μια καινούργια εποχή στρατηγικής πολιτικής κατεύθυνσης, η οποία μετέβαλε τη μεταπολεμική συνθήκη ανάπτυξης.⁷³ Στην περιοχή, στην οποία προβλέπεται δημιουργία σταθμού του Μετρό ξεκινάει ανέγερση κτηρίων γραφείων, πολυκαταστημάτων και δημόσιων υπηρεσιών στον απόηχο των Ολυμπιακών αγώνων. Η Πανόρμου που μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1960 ήταν ένας αδιάνοικτος δρόμος μετατρέπεται σε άξονα υπερτοπικής σημασίας.⁷⁴

Κτίριο γραφείων της Ελληνικής Τεχνοδομικής, σε σχέδια του Τάσου και Δημήτρη Μπίρη, στην οδό Λουίζης Ριανκούρ 97. 1996-1997. (Πηγή: <http://biris-tsiraki-architects.com>)

Η μελέτη και η κατασκευή του κτιρίου ολοκληρώθηκαν το **1996-1997** και αποτελείται από ισόγειο διπλού ύψους και επτά ορόφους. Οι μέθοδοι ηλιοπροστασίας συνθέτουν και τη μορφολογία των όψεων στο κτίριο.⁷⁵ Για την ηλιοπροστασία έχει κατασκευαστεί μια ελαφριά μεταλλική πρόσοψη σε απόσταση 25 εκ. από τη βασική δομή του κτιρίου προκειμένου να προσαρμοστεί μια κατασκευή από μηχανικά ανασυρόμενες και περιστρεφόμενες περσίδες αλουμινίου. Το κενό που δημιουργείται επιτρέπει τη δημιουργία ενός ανακουφιστικού, για τους καλοκαιρινούς μήνες, φυσικού ρεύματος αέρα. Οι διαφορετικές θέσεις των περσίδων κατά τη διάρκεια της ημέρας προσδίδουν μια αίσθηση κίνησης και ποικιλίας στην όψη του κτιρίου.⁷⁶

73. Γιαννίρης Η., «Η σύγχρονη Αθήνα και η κοινωνική ανάγκη για πράσινο», *Αρχιτέκτονες*, τεύχος 71, Αθήνα: 30 Σ. Δημακόπουλου, 2004, σελ.70
74. Μαργαρίτη Φ., ό.π., σελ.7
75. Ηλιάκης Μ., «Τα συστήματα ηλιοπροστασίας ως στοιχεία της όψης κτιρίων» στο *Αρχιτεκτονική*, Αθήνα, 2005, σελ.46
76. http://www.culture2000.tee.gr/ATHENS/GREEK/BUILDINGS/BUILD_TEXTS/B126_t.html

Εμπορικό Κέντρο Cosmos Business Center, Λ. Κηφισίας 125-127 | Λ. Ριανκούρ. 1989
(Πηγή: https://www.greece.com/photos/destinations/Attica/Athens/City_Quarter/Ellinorossion/COSMOS_CENTER/31935862)

Το Εμπορικό Κέντρο Cosmos Business Center είναι ένα **οκταώροφο εμπορικό κέντρο** κατασκευασμένο σύμφωνα με τα αμερικανικά πρότυπα κατά την καταχώρηση της “Κτηματικής Κατασκευαστικής ΕΚΤΕΝΕΠΟΛ” Α.Ε τον Ιανουάριο του 1989.⁷⁷ Αποτελεί **ένα εμπορικό κέντρο “φάντασμα”** καθώς ελάχιστες διάσπαρτες εταιρίες, σχολές και γραφεία στεγάζονται χωρίς να προσδίδουν ταυτότητα στο κτήριο. Το αίσθημα εγκατάλειψης πέρα από τους άδειους χώρους φαίνεται και από τη μη λειτουργία των κυλιόμενων σκαλιών. Η αχρηστία του παραθέτει την αμφιβολία για το κατά πόσο ένα εμπορικό πολυκατάστημα μπορεί να λειτουργήσει σε μία γειτονιά της Αθήνας, η οποία εξυπηρετείται από τα

τοπικά μαγαζιά στους εμπορικούς δρόμους της.

Κτήριο Γραφείων «The Orbit», Λ. Κηφισίας 115 | Λ. Ριανκούρ. Μελέτη: 2016 – 2018, Κατασκευή 2018 – 2020.
(Πηγή: <https://noval-property.com/project/the-orbit/>)

Το “Orbit” είναι ένα κτίριο γραφείων και καταστημάτων με **εννέα ορόφους και έξι υπόγειους χώρους στάθμευσης**, σε αρχιτεκτονική μελέτη των Λιανου Chalvatzis Architects και Vikelas Architects. . Οι εκτεταμένες φυτεύσεις, τόσο οριζόντια όσο και κάθετα, καλύπτουν συνολική έκταση που αντιστοιχεί στο 80% της επιφάνειας του οικοπέδου.⁷⁸ **Δεν είναι προσβάσιμο για το κοινό** πέρα από την ξεχωριστή είσοδο του γυμναστηρίου.

77. Cosmos Center, καταχώρηση της “Κτηματικής Κατασκευαστικής - ΕΚΤΕΝΕΠΟΛ” Α.Ε τον Ιανουάριο του 1989.
78. “The Orbit”, αναμόρφωση κτιρίου γραφείων με πιστοποίηση “leed platinum” στο ΚΤΙΡΙΟ / ΕΚΔΟΣΕΙΣ.
Πρόσβαση: <https://www.ktirio.gr>

PRC Group-The Management House ΑΕ, Πανόρμου 74. (Πηγή: Google earth)

Βρίσκεται δίπλα από την πλατεία Πανόρμου. Στους ορόφους στεγάζει κυρίως γραφεία διαφημιστικών εταιριών ενώ στο ισόγειο μαγαζιά εστίασης.

Διοικητικό Πρωτοδικείο και το Διοικητικό Εφετείο Αθηνών, Λ. Ριανκούρ 85. (Πηγή: προσωπικό αρχείο)

Στις 30 Δεκεμβρίου το 2010 πραγματοποιήθηκε βομβιστική επίθεση στο Πρωτοδικείο Αθηνών, με έκρηξη μεγάλης ισχύος και ως αποτέλεσμα την πλήρη καταστροφή της πρόσοψης του κτιρίου και των σταθμευμένων αυτοκινήτων.⁷⁹ Οι βλάβες είναι ακόμα εμφανείς στους τελευταίους ορόφους του κτηρίου. Βρίσκεται δίπλα από την πλατεία Σοφίας Βέμπο.

ΚΕΠ Δήμου Αθηναίων (Παράρτημα ΣΤ), Πανόρμου 59.

(Πηγή: Google earth)

ΕΦΚΑ Τοπική Διεύθυνση Ε Κεντρικού Τομέα Αθήνας, Πανόρμου & Καρύστου 7.

(Πηγή: Google earth)

7ο Δημοτικό Διαμέρισμα Δήμου Αθηναίων, Λουίζης Ριανκούρ 71.

(Πηγή: Google earth)

Το 2000 σηματοδοτήθηκε από τη δημιουργία του σταθμού Πανόρμου του Μητροπολιτικού Σιδηρόδρομου. Το φορτίο των πεζών επισκεπτών και χρηστών της οδού θα αυξηθεί εκθετικά, ενώ παράλληλα διευκολύνεται η σύνδεση με τις υπόλοιπες περιοχές του δικτύου του Μετρό. Η περιοχή των Αμπελοκήπων εξυπηρετείται από δύο στάσεις του Μετρό, Πανόρμου και Αμπελόκηποι.

Από το 2007 και για την επόμενη δεκαετία η οικονομική ύφεση στην χώρα θα αποτυπωθεί και στην Πανόρμου. Αρκετές εταιρείες θα απομακρυνθούν από τα κτήρια γραφείων και τα πολυκαταστήματα λόγω των υψηλών ενοικίων με αποτέλεσμα κτίσματα όπως το Cosmos Center σχεδόν να ερημωθούν. Την μεγαλύτερη επίπτωση είχαν τα τοπικά μαγαζιά της γειτονιάς με εμπορικά είδη όπου υπάρχει αρκετός ανταγωνισμός όπως είδη ένδυσης. Η περιοχή λειτουργεί σαν μια μικρογραφία της χώρας εκείνης της περιόδου. Οι χρήσεις που αναπτύχθηκαν τις προηγούμενες δεκαετίες θα συνεχίσουν να επιβιώνουν, αλλά πλέον λιγότερες αριθμητικά και σε ένα πλαίσιο αλληλεγγύης, καθώς κάνεις δεν είναι σε θέση να διακινδυνεύσει το κόστος του ανταγωνισμού.

Αριστερά ο Πύργος Απόλλων σήμερα, τοπόσημο της Πανόρμου. Λήψη από τον πύργο Αθηνών. (Πηγή: Athens Voice)

79. VintageFiles, Ιστορίες Αμπελοκήπων (No.7), δημ. 20 Μαΐου 2013. Πρόσβαση: <http://vintagefiles.blogspot.com/2013/05/7.html>

«At The River», 2021. Το γραφίτι του τοιχογράφου Taxis στην οδό Πανόρμου. Δίπλα διακρίνεται ο Πύργος Απόλλων. (Πηγή: <https://www.lifo.gr/culture/design/river-neo-ergo-toy-taxis-stin-panormoy>)

Την τελευταία πενταετία με την **άνοδο της βραχυπρόθεσμης ενοικίασης**, η περιοχή θα αποκτήσει μεγάλη αγοραστική αξία, λόγω της άρτιας συγκοινωνιακής της σύνδεσης και γειτνίασης τόσο με το κέντρο όσο και με τα προάστια. Η εύρεση κατοικίας για όσους δεν είναι ήδη χρόνιοι κάτοικοι της περιοχής είναι σχεδόν αδύνατη λόγω των υψηλών ενοικίων και την αξιοποίηση μικρών σε τετραγωνικά κατοικιών ως Airbnb.

Ο σταθμός του μετρό Πανόρμου, έργο στα πλαίσια των Ολυμπιακών αγώνων του 2004, πιθανά αποτελεί το σημαντικότερο τοπόσημο της περιοχής. (Πηγή: Athens Voice)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2...Η ΠΑΝΟΡΜΟΥ ΣΗΜΕΡΑ

i. ΧΡΗΣΕΙΣ ΓΗΣ ΚΑΙ ΔΙΚΤΥΑ ΜΕΤΑΦΟΡΩΝ	86
Δίκτυα μεταφορών	86
Μετρό	86
Αστικά λεωφορεία	88
Χάρτης προσβάσεων - συνδέσεων περιοχής με ΜΜΜ	89
Χάρτης χρήσεων γης ισογείων	90 - 91
Χρήσεις γης	92
ii. ΑΝΘΡΩΠΟΓΕΩΓΡΑΦΙΚΗ ΜΕΛΕΤΗ	93
Οι τέσσερις πλατείες	94
Η λαϊκή αγορά	112
iii. ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΑΝΘΡΩΠΟΓΕΩΓΡΑΦΙΑ	114
Κάθετος στεγαστικός διαχωρισμός	116
Μεταναστευτικές ομάδες	118

I. ΧΡΗΣΕΙΣ ΓΗΣ ΚΑΙ ΔΙΚΤΥΑ ΜΕΤΑΦΟΡΩΝ

ΔΙΚΤΥΑ ΜΕΤΑΦΟΡΩΝ

Η οδός Πανόρμου διαθέτει ένα ευρύ δίκτυο συγκοινωνιών που καθιστούν εφικτή την σύνδεση της με το κέντρο και τα προάστια της Αθήνας.

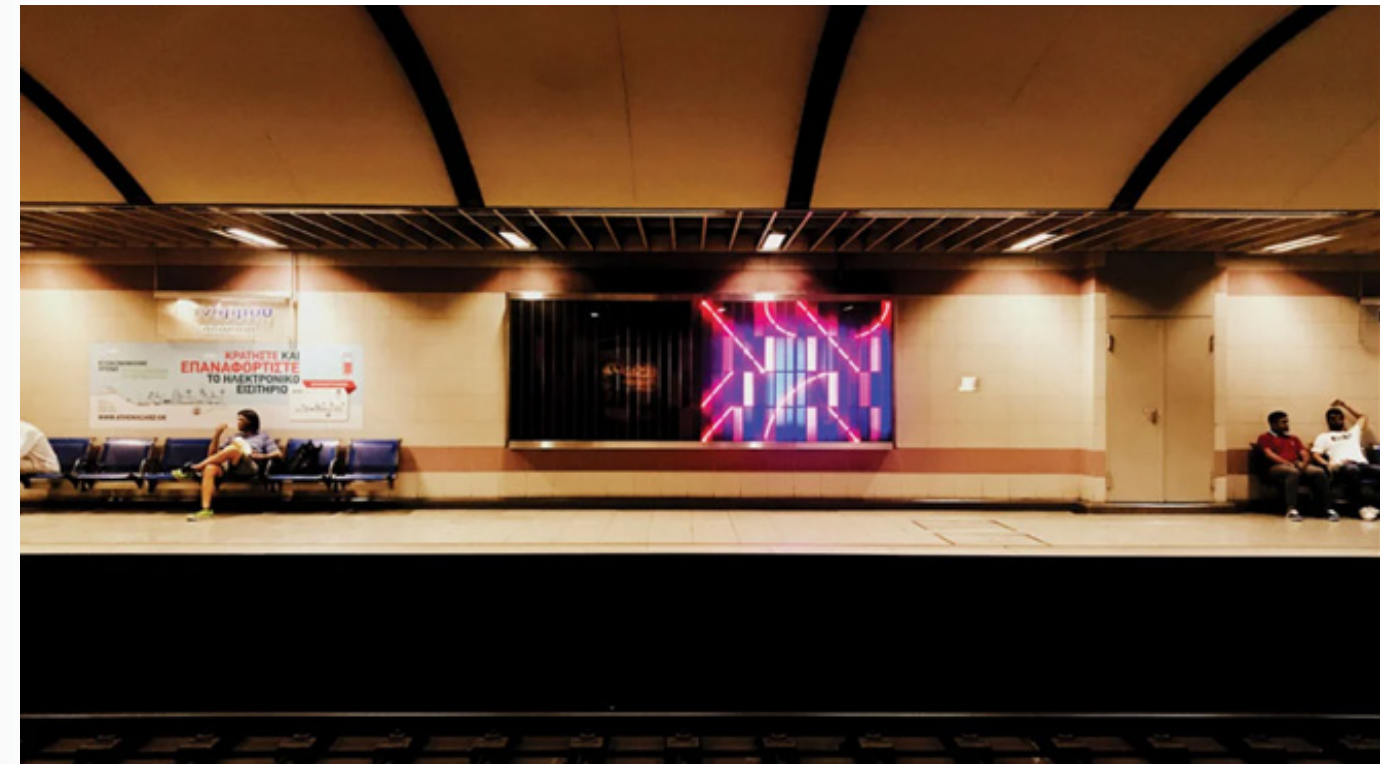
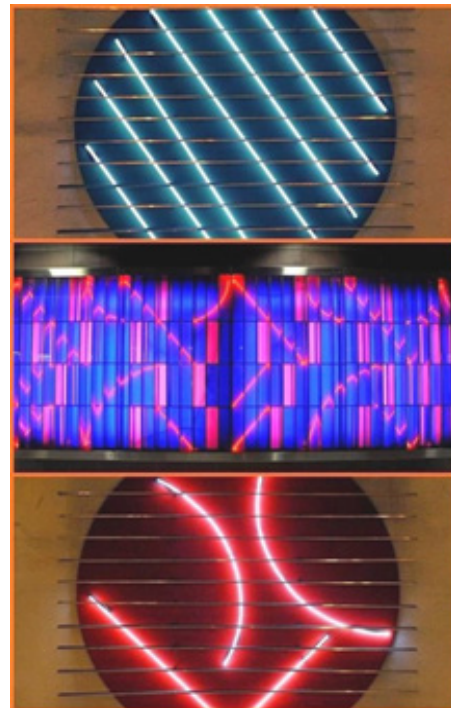
ΜΕΤΡΟ

Ο σταθμός του μετρό Πανόρμου, εγκαινιάστηκε στις 16 Νοεμβρίου 2000. Είναι υπόγειος και διαθέτει δύο πλευρικές αποβάθρες, στην οδό Λαρίσης & Λουκά Μπέλλου και στην πλατεία Πανόρμου. Πρόκειται για τη γραμμή 3, Αεροδρόμιο –Δημοτικό Θέατρο.⁸⁰

Στο σταθμό εκτίθεται έργο του ζωγράφου-γλύπτη, Μιχάλη Κατζουράκη με τίτλο *Μαζαρέκο*, το οποίο αποτελείται από συνδυασμό φώτων νέον μαζί με καθρέφτες, μεταλλικές περσίδες, προσδίδοντας χρωματικές αντανakλάσεις, οι οποίες δημιουργούν την αίσθηση του ρυθμού στον χώρο.⁸¹

(Πηγή:http://theartfoundation.metamatic.gr/GR/BLOG_/texnes-politismos/2967/mia_gkaleri_ston_upogeio)

(Πηγή: Χελιώτη Ε., Urban Lines: Πανόρμου στο Athens Voice, τεύχος 716, δημ. 25.09.2019)

80. Ιστοσελίδα του Αττικό Μετρό, πρόσβαση: <https://www.ametro.gr>

81. Κόκουβα Γ., Η τέχνη κάνει στάση... στο μετρό, στα εικαστικά του in 2 life, δημ. 7/12/2011. πρόσβαση: <https://www.in2life.gr/culture/art/article/213278/h-tehnh-kanei-stash-sto-metro.html>

ΑΣΤΙΚΑ ΛΕΩΦΟΡΕΙΑ

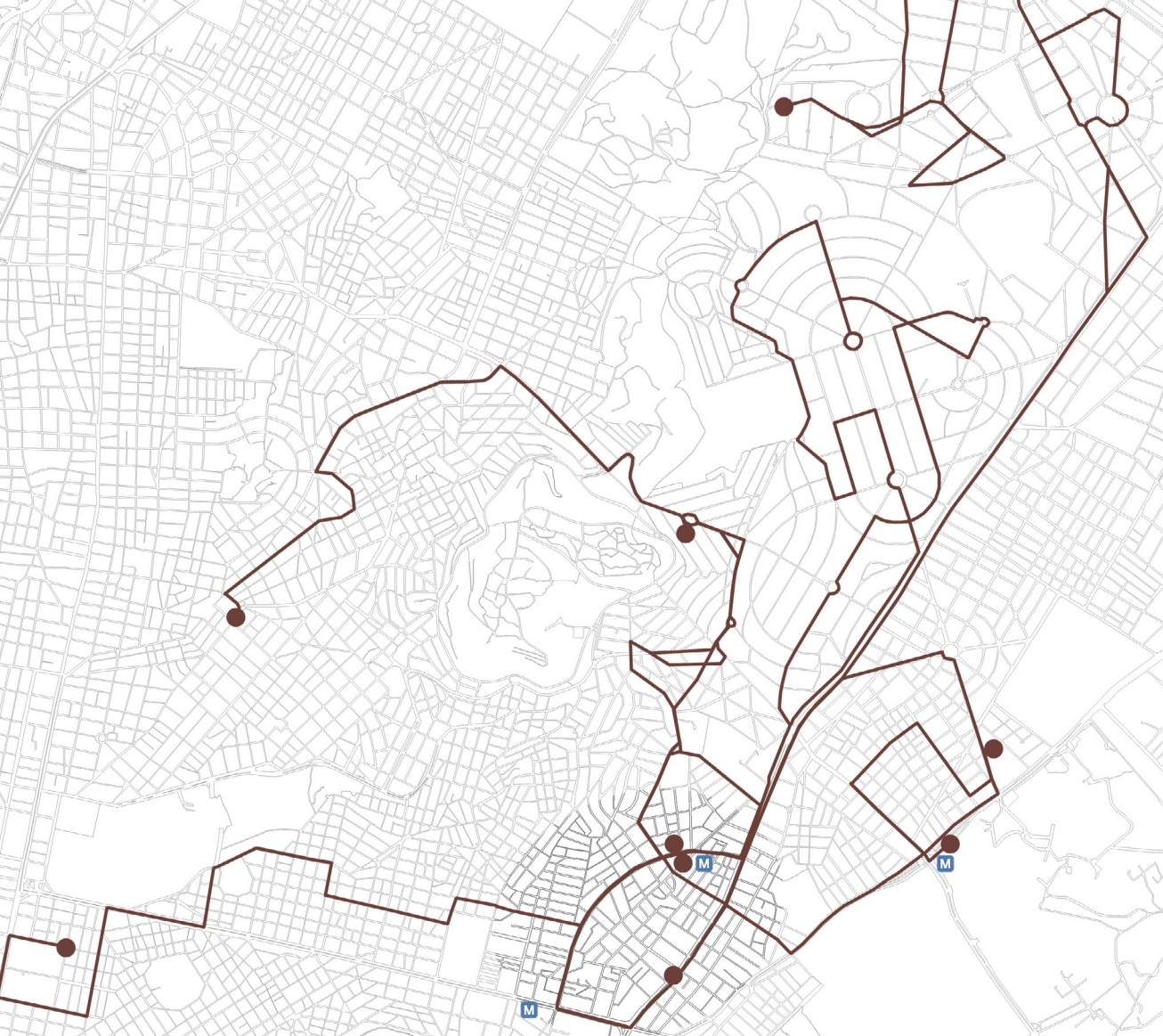
Την οδό Πανόρμου εξυπηρετούν αρκετές λεωφορειακές γραμμές και τρόλεϊ, με στάσεις κατά μήκος του δρόμου σε και σε λογικές αποστάσεις μεταξύ τους. Οι λεωφορειακές γραμμές 653 και 610 διασχίζουν όλο τον οδικό άξονα.

Οι περισσότερες λεωφορειακές γραμμές έχουν τοπικό χαρακτήρα και **συνδέουν το σταθμό Πανόρμου με περιοχές του δήμου Φιλοθέης-Ψυχικού** (651, 653, 610, 036). Οι γραμμές 036 και 046 συνδέουν κυρίως Δημοτικές Ενότητες του δήμου Αθηναίων.

Ορισμένες γραμμές διέρχονται στα όρια της περιοχής μελέτης και έχουν στάσεις εκτός του βασικού άξονα. Πρόκειται για γραμμές που διέρχονται από τη Λ. Κηφισίας (Α7, Ε14, Χ14, 3, 10, 14, 18, 19, 19Β, 550) και τη Λ. Αλεξάνδρας (Α7, Β5, 3, 14, 18, 19, 230). Η πληθώρα των γραμμών της οδικής συγκοινωνίας υποδεικνύει άμεση σύνδεση των περιοχών εκατέρωθεν του άξονα με πολλές περιοχές του λεκανοπεδίου.⁸²

Οι πολλαπλές **γραμμές σύνδεσης με το δήμο Φιλοθέης-Ψυχικού είναι αναγκαίες** λόγω του μεγάλου εργατικού δυναμικού, κυρίως **Φιλιπινέζικης καταγωγής**, οι οποίοι **κατοικούν στην περιοχή της Πανόρμου** - Αμπελοκήπων **και εργάζονται καθημερινά στο Παλαιό Ψυχικό**.

ΧΑΡΤΗΣ ΠΡΟΣΒΑΣΕΩΝ - ΣΥΝΔΕΣΕΩΝ
ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΜΕ ΜΜΜ

ΓΡΑΜΜΕΣ

- 651 - ΨΥΧΙΚΟ - ΠΑΝΟΡΜΟΥ Α
- 653 - ΨΥΧΙΚΟ - ΠΑΝΟΡΜΟΥ Β
- 610 - ΦΙΛΟΘΕΗ - ΑΜΠΕΛΟΚΗΠΟΙ
- 046 - ΜΟΥΣΕΙΟ - ΕΛΛΗΝΟΡΩΣΣΩΝ
- 036 - ΣΤ. ΚΑΤΕΧΑΚΗ - ΣΤ. ΠΑΝΟΡΜΟΥ - ΠΛ. ΚΥΨΕΛΗ

82. Ιστοσελίδα των Αστικών Συγκοινωνιών, πρόσβαση: <https://www.stasy.gr>

ΧΑΡΤΗΣ ΧΡΗΣΕΩΝ ΓΗΣ ΙΣΟΓΕΙΩΝ

- ΚΑΤΟΙΚΙΑ
- ΛΙΑΝΙΚΟ ΕΜΠΟΡΙΟ
- ΓΡΑΦΕΙΑ | ΥΠΗΡΕΣΙΕΣ
- ΑΝΑΨΥΧΗ | ΕΣΤΙΑΣΗ
- ΑΝΟΙΧΤΟΙ ΠΡΑΣΙΝΟΙ ΧΩΡΟΙ
- ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ
- ΝΟΣΟΚΟΜΕΙΟ
- ΜΗ ΧΡΗΣΗ
- ΠΡΟΝΟΙΑ
- ΧΩΡΟΙ ΛΑΤΡΕΙΑΣ

Κατά τον Blowers η γειτονιά αποτελεί μια περιοχή η οποία βρίσκεται σε πλήρη ισορροπία καθώς συγκροτείται από μικτές χρήσεις γης, δηλαδή από κατοικίες, εμπορικά καταστήματα, υπηρεσίες, υπαίθριους δημόσιους, κοινόχρηστους χώρους εκτόνωσης κ.λπ.⁸³

Σε ένα πρώτο επίπεδο παρατηρούμε τη συσσώρευση χρήσεων **ψυχαγωγίας | αναψυχής και εστίασης σε γειτνίαση με τους διαμορφωμένους κοινόχρηστους χώρους πρασίνου**, οι οποίοι δημιουργούν ανακουφιστικά κενά μέσα στο πυκνοδομημένο αστικό περιβάλλον. Οι πλατείες αποτελούν τους δημόσιους χώρους αναψυχής της περιοχής, σε κοντινή απόσταση από τους δύο σταθμούς μετρό (Πανόρμου- Αμπελόκηποι).

Τα ισόγεια, στην καμπύλη της Πανόρμου, αποτελούν ένα κράμα εμπορικών χρήσεων με υπηρεσίες ενώ **η οδός Λαρίσης είναι ο κύριος εμπορικός άξονας της περιοχής** με κυρίως αλυσίδες καταστημάτων και ελάχιστα τοπικά καταστήματα. Συμπληρωματικό εμπορικό άξονα της περιοχής συνιστά **η οδός Λουίζης Ριανκούρ** **απαρτίζεται ως επί το πλείστον με τοπικά καταστήματα**, ξεκινώντας από την πλατεία Πανόρμου (Κανελλόπουλου) και καταλήγοντας στην πλατεία του Αγ. Δημητρίου.

Η χωροθέτηση πολυκαταστημάτων, τα οποία στεγάζουν, ως επί το πλείστον γραφεία, **διαπιστώνεται στη Λ. Κηφισίας**, ανάμεσα στα προσφυγικά και στο Γηροκομείο Αθηνών.

Το ποσοστό κατοικίας στους ορόφους παραμένει σε υψηλά επίπεδα, ενώ στα ισόγεια παρατηρείται σημαντική αύξηση εμπορικών καταστημάτων, χώρων αναψυχής, γραφείων και παροχής υπηρεσιών. Στους ορόφους, εκτός από την κατοικία, παρατηρούνται διάφορες επαγγελματικές χρήσεις, όπως γραφεία και ιατρεία.

*Η έρευνα πεδίου για την καταγραφή των χρήσεων γης διεξήχθη τον Απρίλιο του 2024.

83. Blowers A., *The City as a Social System: Unit 7: The Neighbourhood: Exploration of a Concept*, Milton Keynes: Open University, 1973, σελ. 49-90

Ο **ανθρωπογεωγραφικός χώρος**, ως ένας δυναμικός και ρευστός χώρος, **διαμορφώνεται και επηρεάζεται από τις ενέργειες των υποκειμένων που τον απαρτίζουν**.⁸⁴ Δεν είναι απλώς ο χώρος όπου συμβαίνουν καθημερινές κοινωνικές αλληλεπιδράσεις, αλλά περιλαμβάνει και τον **χρονικό παράγοντα** στην κατανόησή του.⁸⁵ Η κατανομή των χρήσεων της πόλης στο έδαφος καθορίζει την ανθρωπογεωγραφία του καθημερινού χώρου ως μια δεύτερη γεωγραφία, η οποία εμπλουτίζει και διευρύνει την ερμηνεία ενός τόπου.⁸⁶

Αναλύοντας την οδό Πανόρμου με αυτή την οπτική, θα προσπαθήσουμε να αναγνωρίσουμε τους **χώρους «πυκνωτές»** που διευκολύνουν την αλληλεπίδραση των χρηστών, οι οποίοι εντοπίζονται στα κύρια σημεία εισροών και εκροών της περιοχής, στις τέσσερις πλατείες και στη λαϊκή αγορά.

84. Τζαθά Ξ., *Η έννοια του territory, ως χωρικό πεδίο σύστασης υβριδισμών για την γεωγραφία και την αρχιτεκτονική*, Ερευνητική εργασία, Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Πολυτεχνείο Κρήτης, Χανιά, 2017, σελ: 8

85. Massey D., *Φιλοσοφία και πολιτικές της χωρικότητας*, εκδ. Παπασωτηρίου, μετ. Πάτσου Αργ., Αθήνα, 2001.

86. Δέγλερης Ι., *Το “STRIP” Της Λ. Συγγρού*, Ερευνητική εργασία, Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Πολυτεχνείο Κρήτης, Χανιά, 2021.

Οι δημόσιοι χώροι περιλαμβάνουν μια ποικιλία αστικών μορφών, όπως δρόμοι, πεζόδρομοι, πλατείες, πάρκα και αγορές, σε κεντρικό και συνοικιακό επίπεδο. Όπως αναφέρει ο Σαρηγιάννης, **«Η πλατεία, σε συνδυασμό με τον εμπορικό δρόμο, αποτελεί την κορύφωση της αστικής ζωής σε κάθε πόλη, εδώ και χιλιάδες χρόνια, από την εποχή της εμφάνισης των οικισμών»**.⁸⁷

Αντιλαμβανόμαστε τους καθημερινούς δημόσιους χώρους όχι μόνο ως φυσικές δομές, αλλά και ως μια σύνθεση κοινωνικών σχέσεων, ατομικών και συλλογικών δραστηριοτήτων, καθώς και συμβολικών νοημάτων. Αυτή η σύνθεση καθορίζει την **ιδιαιτερότητα κάθε τόπου σε μια συγκεκριμένη συγκυρία**. Από αυτή την οπτική γωνία, οι καθημερινοί χώροι της πόλης είναι δυναμικοί και ρευστοί, αντί για στατικοί και οριοθετημένοι. Οι καθημερινοί αστικοί χώροι παραμένουν ανοιχτοί σε αμφισβήτηση και υπόκεινται σε ποικίλες ερμηνείες από άτομα και ομάδες που φέρουν διαφορετικές εμπειρίες.⁸⁸ Κατά την Massey, **«Με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, οι τόποι είναι “τόποι συνάντησης”, ακόμη και οι “αρχικοί τους κάτοικοι” προήλθαν από κάπου αλλού»**.⁸⁹

Πολλές σύγχρονες πόλεις, συμπεριλαμβανομένης της Αθήνας, διακρίνονται για την έντονη πολυμορφία των κατοίκων τους, οι οποίοι προέρχονται από διαφορετικές εθνικότητες και αλληλεπιδρούν καθημερινά στους δημόσιους χώρους των γειτονιών. Όπως παραθέτει η Δ. Χατζησάββα, η ελεύθερη συνάντηση ατόμων σε ανοιχτούς δημόσιους χώρους ενισχύει την ανεκτικότητα και την ανοιχτότητα προς τους άλλους, ενθαρρύνει τον σεβασμό για το κοινό συμφέρον και προάγει την εμπλοκή στην αστική και πολιτική ζωή, αναδεικνύοντας έτσι τη σημασία του δημόσιου χώρου στη γειτονιά.⁹⁰

Η «πλατεία της γειτονιάς» λειτουργεί ως χώρος ποικίλων «συναντήσεων», που περιλαμβάνουν όχι μόνο τις άμεσες επαφές μεταξύ των ανθρώπων στον φυσικό χώρο της πλατείας, αλλά και στους ανεπίσημους κανόνες συνύπαρξης, τις αναφορές σε μνήμες, αλλά και στη διαμόρφωση και υπέρβαση ορίων στην καθημερινή αλληλεπίδραση και χρήση του χώρου – αφού οι συναντήσεις πάντα πραγματοποιούνται «κάπου».⁹¹

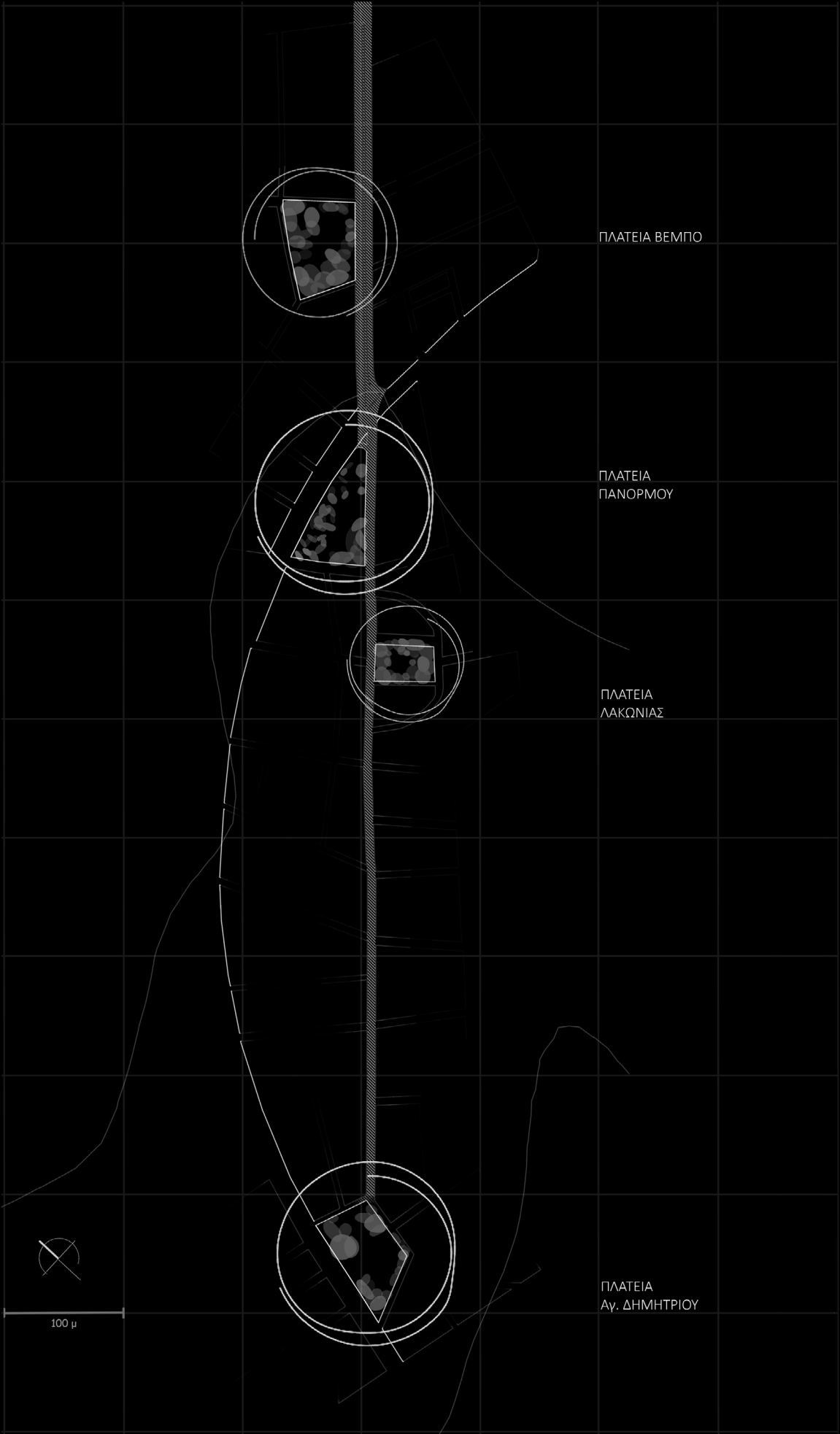
87. Σαρηγιάννης Γ., «Πλατείες: ο δημόσιος χώρος στα χρόνια της παρακμής», *Αρχιτέκτονες*, τ.13, 1999, σελ. 25

88. Keith M., Pile S., *Place and the politics of identity*, London: Routledge, 1993.

89. Massey D., *Space, Place and Gender*, εκδ. Polity, Oxford, 1994. σελ. 71

90. Χατζησάββα Δ., *Δημόσιος χώρος-Δημόσια σφαίρα: Διαφορές, όρια και χωρικός σχεδιασμός*, στο Αδηλενίδου Γ. (επιμ.), PS: Δημόσιος Χώρος... αναζητείται, Συνέδριο 20-22 Οκτωβρίου 2011, Θεσσαλονίκη: Cannot Not Design Publications.

91. Βαΐου Ντ., Λαφαζάνη Ο., Λυκογιάννη Ρ., *Πρακτικές συνύπαρξης στις γειτονίες της πόλης. Συναντήσεις στην Κυψέλη*, στο Ζαββού Α., Καμπούρη Ν. & Στρατηγάκη Μ., Φύλο, Μετανάστευση, Διαπολιτισμικότητα, Αθήνα: Νήσος, 2013, σελ.71–102.

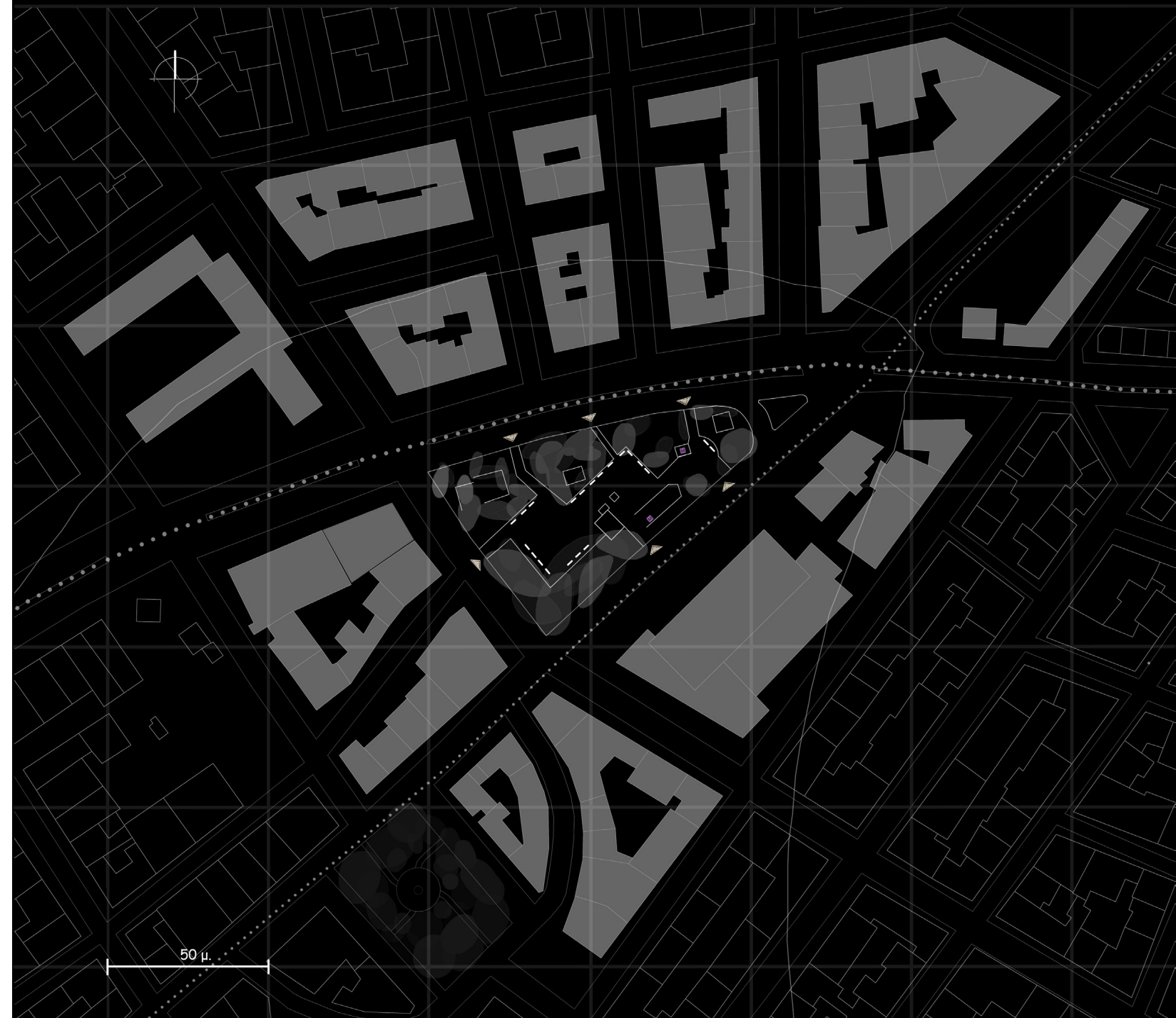
ΠΛΑΤΕΙΑ ΠΑΝΟΡΜΟΥ (ΠΛΑΤΕΙΑ ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ)

Αρχικά η πλατεία έλαβε το όνομα πλατεία Κανελλοπούλου το 1995, επί δημαρχίας Δ. Αβραμόπουλου. Ωστόσο έχει επικρατήσει το “πλατεία Μετρό Πανόρμου” εφόσον εκεί βρίσκεται η ομώνυμη στάση του Μετρό. Πριν την κατασκευή του Μετρό, στην πλατεία υπήρχε πολλαπλή ψηλή βλάστηση, ως μία ανάμνηση του χαρακτήρα της στον 19ου αι. Στη συνέχεια, αναδιαμορφώθηκε πλήρως για τις ανάγκες του σταθμού, ο οποίος εγκαινιάστηκε τον Ιανουάριο του 2000, διατηρώντας την μορφή της μέχρι και σήμερα.⁹²

Η πλατεία λειτουργεί ως κεντρικός κυκλοφοριακός κόμβος, συνδέοντας κτίρια με εμπορικές χρήσεις και χώρους εστίασης, ενώ την περιβάλλουν κύριες οδικές αρτηρίες, Πανόρμου - Λαρίσης - Λουίζης Ριανκούρ. **Συνιστά τον πυρήνα κεντρικότητας της περιοχής** και λειτουργεί ως σημείο συγκέντρωσης του πληθυσμού τόσο τις πρωινές όσο και τις βραδινές ώρες. Μία κενή έκταση γης, διαμορφωμένη μέσα στην πυκνή δομή της πόλης, η οποία πέρα από χώρο στάσης λειτουργεί και ως **ένα είδος «καθιστικού» για την περιοχή**.⁹³

Άποψη της πλατείας. (Πηγή: προσωπικό αρχείο)

Τοπογραφικό διάγραμμα πλατείας.

92. Ιστοσελίδα του Αττικού Μετρό. Πρόσβαση: <https://www.ametro.gr/>.

93. Benjamin W., *The Arcades Project*, εκδ. HARVARD UNIVERSITY PRESS, Cambridge, 2002, σελ.65

Η βόρεια πλευρά της, η οποία συναντά την Πανόρμου, αποτελεί σημείο στάθμευσης των ταξί ενώ πίσω από την «κίτρινη όψη» της, ανάμεσα στις συστάδες δέντρων, **κάτοικοι, συχνά μετανάστες, οικειοποιούνται το χώρο με πλαστικές καρέκλες και τραπέζια**. Από την ανατολική πλευρά, έρχεται και το μεγαλύτερο πλήθος ανθρώπων καθώς είναι η είσοδος-έξοδος του μετρό, μέσω κλιμάκων. Στο κέντρο της πλατείας, το 24ωρης λειτουργίας περίπτερο, μαζί με ένα ακόμη λίγα μέτρα πιο νότια του, δημιουργείται ουρά, τη νύχτα, με τους αγοραστές να κάθονται στα πάντα «πιασμένα» διπλανά μπαγκάκια.

Η συνεχής κοσμοσυρροή δίνει ζωή στη πλατεία, ακόμα και τις ώρες μη λειτουργίας του μετρό, χωρίς να δημιουργεί αίσθημα ανασφάλειας και φόβου τη νύχτα.

(Πηγή: προσωπικό αρχείο)

Η πιάτσα των ταξί. (Πηγή: προσωπικό αρχείο)

ΠΛΑΤΕΙΑ ΑΓΙΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ

Σχηματίστηκε κατά την προπολεμική περίοδο, παράπλευρα του αυλόγυρου του τότε παλαιού ομώνυμου ναΐσκου. Η πλατεία αποτελούσε, από την αρχή, το κέντρο της τότε αδιαμόρφωτης περιοχής λόγω του ναού, με δραστηριότητες ψυχαγωγίας για τους κατοίκους. Πριν την Μικρασιατική καταστροφή, αποτελούσε χώρο συνάντησης και εκκλησιασμού για τους λιγοστούς κατοίκους της περιοχής. Κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου εμφανιζόταν εβδομαδιαία δωρεάν το Δημοτικό Κουκλοθέατρο, ενώ τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια ερχόταν επίσης το κινητό συνεργείο κινηματογράφου του Δήμου. Κάτω από την πλατεία διέρχεται το Αδριάνειο Υδραγωγείο, του οποίου σήμερα διακρίνεται ένα φρεάτιο με σχάρα.⁹⁴

Στα τέλη της δεκαετίας του 1950, μετά την ολοκλήρωση του νέου μεγαλύτερου ναού, η πλατεία αναδιαμορφώθηκε. Ολόκληρη η επιφάνειά της πλακοστρώθηκε και η φύτευση ανανεώθηκε. Η πλατεία αποκτά ζωή κατά στις θρησκευτικές γιορτές, και κατ'επέκταση ολόκληρη η οδός Πανόρμου, μέχρι την πλατεία του Μετρό στο ετήσιο πανηγύρι του Αγ. Δημητρίου.

Ασυνήθιστη συσσώρευση κόσμου στην πλατεία για προσκύνημα στην εικόνα της Παναγίας Σουμελά. Οκτώβριος 2022.

(Πηγή:<https://www.dnews.gr/eidhseis/ellada/406136/istoriki-kosmosyrroi-ston-ag-dimitrio-ampeloki-pon-vinteo>)

Τοπογραφικό διάγραμμα πλατείας.

94. Παραδείσης Κ. Ν., ό.π., τόμος 2ος, Αθήνα, 2010, σελ. 121

Νότια, η επιφάνεια χωρικού ίχνους των ανθρώπων, είναι μικρότερη συγκριτικά με το πλήθος από τη βόρεια πλευρά. Βορειανατολικά της πλατείας βρίσκεται το τέρμα της Λουίζης Ριανκούρ. Το κύριο τμήμα της πλατείας ορίζεται από το ναό με τον χώρο δίπλα. **Παρ' όλο είναι σε ένα κεντρικό σημείο, η πλατεία δίνει χώρο στην μοναχικότητα**, ενώ η συσσώρευση του κόσμου πραγματοποιείται περιμετρικά. Τα γύρω καταστήματα εστίασης έχουν πλέον «συρρικνώσει» την πλατεία τοποθετώντας τραπέζια και καθίσματα, δίνοντάς της ζωή τις βραδινές ώρες.

Άποψη της πλατείας. (Πηγή: προσωπικό αρχείο)

Το πανηγύρι του Αγίου Δημητρίου. Η πλατεία και η οδός Πανόρμου αποκτούν ζωή. Δεξιά διακρίνεται ο ναός και η πλατεία. (Πηγή: προσωπικό αρχείο Μάρως Βουρδάκου)

ΠΛΑΤΕΙΑ ΛΑΚΩΝΙΑΣ

Αποτελεί έναν ενδιάμεσο ανοιχτό ελεύθερο χώρο στάσης ανάμεσα στην πλατεία του Αγίου Δημητρίου και την πλατεία της Πανόρμου στη συμβολή των οδών Λουίζης Ριανκούρ και Λακωνίας. Το σημείο αυτό διέσχιζε ένα **μεγάλο ρέμα με κατάληξη στην οδό Μιχαλακοπούλου**, το οποίο καλύφτηκε μεταπολεμικά. Ο χώρος διαμορφώθηκε ως πλατεία, πρώτη φορά το 1958. Μέχρι τη δεκαετία του 1980 ήταν σημείο του τερματικού σταθμού της λεωφορειακής γραμμής «Ζωοδόχος Πηγή-Άγιος Δημήτριος». Το χειμώνα του 2004 πραγματοποιήθηκε ανάπλαση στην πλατεία, από το Δήμο Αθηναίων.⁹⁵

Το κέντρο της, κυκλικής μορφής με τέσσερεις εξόδους περιμετρικά, πλαισιώνεται από πυκνή φύτευση- η οποία επιτρέπει όμως θέαση στο εσωτερικό - «καλώντας» τον περιπατητή να εισέλθει. Η πλατεία δεν έχει την κεντρικότητα των υπόλοιπων, καθώς δεν ορίζεται από ένα κτήριο τοπόσημο, αλλά **λειτουργεί ως συνοικιακή πλατεία**.

Η πλατεία Λακωνίας πριν διαμορφωθεί. Ο κάθετος δρόμος είναι η οδός Καρύστου.
(Πηγή: Παραδείσης Κ. Νικόλαος, *ό.π.*, 1997, σελ. 16)

Τοπογραφικό διάγραμμα πλατείας.

95. Παραδείσης Κ. Ν., *ό.π.*, τόμος 2ος, Αθήνα, 2010, σελ. 127-128

Σημαντική φαίνεται να είναι εδώ η κοινωνική ζωή των μεταναστών, η αίσθηση αλληλεγγύης και αποδοχής από τους ντόπιους, καθώς και οι καθημερινές τους συνήθειες που συνεισφέρουν στην ενσωμάτωση στους χώρους της γειτονιάς και της πόλης. Οι συναντήσεις με οικεία πρόσωπα, η συνοδεία των παιδιών στο σχολείο και στο παιχνίδι, τα καθημερινά ψώνια και οι διαδρομές που απαιτεί η φροντίδα της οικογένειας, **διασχίζοντας την πλατεία, δημιουργούν ευκαιρίες για γνωριμία, συνεύρεση και αλληλεπίδραση με άλλους κατοίκους της περιοχής**, «ντόπιους» ή «ξένους».⁹⁶

Επιπλέον, αξίζει να σημειωθεί η επικράτηση ανδρών στον χώρο, συνήθως μεγαλύτερης ηλικίας, οι οποίοι απολαμβάνουν τον ελεύθερο χρόνο τους παίζοντας, συζητώντας και διαφωνώντας.⁹⁷

Όπως μία γειτονιά, η πλατεία πλαισιώνεται από μικτές χρήσεις γης, δηλαδή από κατοικίες, εμπορικά καταστήματα, υπηρεσίες. Τους χειμερινούς μήνες του Σαββάτου η πλατεία λειτουργεί ως μία στάση για ξεκούραση από την γραμμική υπαίθρια αγορά της Λουίζης Ριανκούρ.

Επαναπροσδιορισμός της πλατείας ως μια προέκταση της κατοικίας. (Πηγή: προσωπικό αρχείο)

96. Βαΐου Ντ., Λαφαζάνη Ο., “Η Κυψέλη και η Αγορά της: σύγκρουση και συνύπαρξη στις γειτονιές του κέντρου”, στο Athens Social Atlas δημ. Δεκέμβριος 2015.

97. Λαμπροπούλου Λ., Σπαθής Θ., ό.π., Αθήνα, 2013, σελ. 95

ΠΛΑΤΕΙΑ ΣΟΦΙΑ ΒΕΜΠΟ (ΓΕΝΙΚΗ)

Η πλατεία διαμορφώθηκε το 1987 σε έναν χώρο όπου αρχικά υπήρχε χαβούζα, η οποία στη συνέχεια μπαζώθηκε. Η πλατεία έλαβε το όνομα Πλατεία Σοφίας Βέμπο όταν τοποθετήθηκε το 1996 η μεταλλική προτομή της τραγουδίστριας, έργο του Μ. Γεωργιάδakis, στο κέντρο της. Στο νοτιοανατολικό τμήμα της, υπάρχει μία μικρή παιδική χαρά, με δύο εισόδους, μία από τον πεζόδρομο και μία από το κέντρο της πλατείας δίπλα από το γήπεδο μπάσκετ, το οποίο χρησιμοποιείται τόσο από κατοίκους της γειτονιάς όσο και από τις τοπικές ομάδες.⁹⁸

Εκατέρωθεν πλαισιώνεται από πεζόδρομο ενώ σε αντίθεση με τις γειτονικές της πλατείες απαρτίζεται από χώμα χωρίς σκληρές επιφάνειες στο δάπεδο με μοναδική εξαίρεση το γήπεδο και την παιδική χαρά. Στο βόρειο σύνορο βρίσκεται η είσοδος της Βιοκλινικής, όπου συγγενείς ασθενών και εργαζόμενοι συχνά ξαποσταίνουν στα παγκάκια αντικριστά της κλινικής. Νοτιοδυτικά λειτουργεί και ένα περίπτερο το οποίο κλείνει το βράδυ. Οι τοίχοι καθώς και τα δάπεδα της πλατείας αποτελούν σημείο πειραματισμού για ερασιτεχνικά γκράφιτι, με πρωταγωνιστές συνθήματα ομάδων ποδοσφαίρου.

Άποψη της πλατείας. Διακρίνεται η προτομή της Σοφίας Βέμπο. Στο βάθος ιατρική κλινική και πολυκατοικίες. (Πηγή: προσωπικό αρχείο)

Τοπογραφικό διάγραμμα πλατείας.

98. Παραδείσης Κ. Ν., ό.π., τόμος 2ος, Αθήνα, 2010, σελ. 124

Στο σύνολο, **ο χώρος δεν ζωντανεύει από ανθρώπους παρά μόνο περιμετρικά**. Τα χωρικά τους ίχνη είναι ελάχιστα όσο πέφτει ο ήλιος, με τις ώρες της νύχτας να μηδενίζονται. Πώς μία πλατεία, ως χώρος καθημερινών ασχολιών, **μετατρέπεται σε απαγορευμένη περιοχή το βράδυ**; Το 2023 πραγματοποιήθηκε ανάπλαση της πλατείας.

Τα αισθήματα δυσφορίας και ανασφάλειας, κυρίως των γυναικών, στον δημόσιο χώρο μιας πλατείας σχετίζονται με τα σχεδιαστικά ή μορφολογικά χαρακτηριστικά του χώρου. Για παράδειγμα, ο φωτισμός είναι ελλιπής και χαμηλός, εντείνοντας το αίσθημα φόβου καθώς ο περαστικός διασχίζει τους πεζοδρόμους ενώ δεν υπάρχουν οπτικές θεάσεις στο εσωτερικό της πλατείας, παρά το μικρό της μέγεθος.⁹⁹ Οι περαστικοί προτιμούν το διαμορφωμένο χώρο απέναντι από τα γήπεδα, στο οικόπεδο στο κτήριο γραφείων The Orbit, ως χώρο «πλατείας» με τον επαρκή φωτισμό και το ανοιχτό οπτικό πεδίο από την οδό Πανόρμου.

Άποψη πίσω από τα γήπεδα της πλατείας. Διακρίνεται το κτήριο γραφείων The Orbit.
(Πηγή: προσωπικό αρχείο)

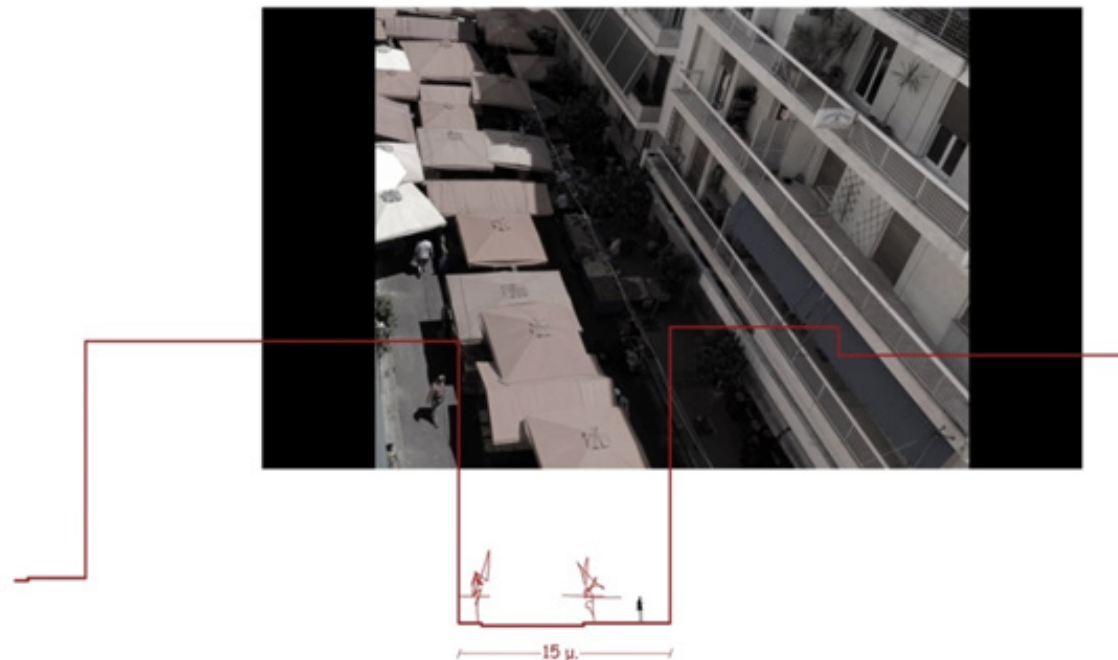
99. Κράλη Ε., Λυκογιάννη Σ., *Φύλο και Χώρος*, σύμβουλος: Ντίνα Βαΐτου, Κ.Ε.Θ.Ι., Απρίλης 2001, σελ. 11-12.

ΥΠΑΙΘΡΙΑ ΑΓΟΡΑ

Η αγορά της Πανόρμου εκτείνεται κυρίως γραμμικά, με ελάχιστες διακλαδώσεις σε παρόδους, σε δύο οδούς, οι οποίες εναλλάσσονται χρονικά ανά εξάμηνο: την οδό Λουίζης Ριανκούρ και την οδό Δουκίσσης Πλακεντίας.

Η υπαίθρια αγορά της Λουίζης Ριανκούρ έχει ως αφετηρία την πλατεία της Πανόρμου και τέρμα την πλατεία του Αγ. Δημητρίου. Ο δρόμος κάθε Σάββατο θυμίζει **μία πορτοκαλί θάλασσα** από ψηλά, με τον Πύργο Απόλλων και την εκκλησία του Αγ. Δημητρίου να την οριοθετούν. **Οι ήχοι εναλλάσσονται από το ξημέρωμα** – κυριαρχούν έντονες μυρωδιές, φωνές και ομιλίες, από τις αγοραπωλησίες σε συνδυασμό με τις κόρνες αυτοκινήτων από την Πανόρμου. Η φύτευση, εκατέρωθεν του δρόμου, επαρκεί ώστε να παρέχει μία μικρή σκιά στους πωλητές, όμως «χάνεται» από τις πενταώροφες πολυκατοικίες.

Η λαϊκή αγορά, χαρακτηρίζεται από ένα σχετικά εκτεταμένο εύρος **άτυπων δραστηριοτήτων, καθώς συγκροτείται από προσωρινές δομές**, ως επί το πλείστον πάγκων, των οποίων οι χώροι δεν αποτελούν ιδιοκτησία των πωλητών. Στήνονται το πρωί και απομακρύνονται αργότερα την ίδια ημέρα, σε εβδομαδιαία βάση.¹⁰⁰ Η αγορά αποτελεί έναν «συνηθισμένο» χώρο όπου πωλούνται «συνηθισμένα» προϊόντα, από τρόφιμα και είδη ένδυσης μέχρι λουλούδια και προϊόντα οικιακής χρήσης.¹⁰¹ Κυρίως, όμως, **αποτελεί έναν χώρο συνάντησης, έναν τόπο οικείο, στον οποίο συνευρίσκονται πολλαπλές εθνικότητες** για την κάλυψη των αναγκών του νοικοκυριού τους, ταυτοποιώντας έμμεσα τον εαυτό τους ως μέλη της γειτονιάς.

100. Από Δευτέρα έως Σάββατο, συνήθως από τις 8:00 το πρωί έως περίπου τις 15:00 το μεσημέρι. Σε πολλά αστικά κέντρα, η πρακτική αυτή περιλαμβάνει την περιοδική αλλαγή του δρόμου, συχνά ανά εξάμηνο, για να διευκολυνθεί η εξυπηρέτηση των κατοίκων.

101. Hiebert D., Rath, J., Vertovec S., *Urban markets and diversity: towards a research agenda*, Ethnic and Racial Studies, 2015, σελ. 9

Η «πορτοκαλί θάλασσα» της υπαίθριας αγοράς. Στο βάθος διακρίνεται ο Πύργος Απόλλων. (Πηγή: προσωπικό αρχείο Χριστίνας Αλευρά)

II. ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΑΝΘΡΩΠΟΓΕΩΓΡΑΦΙΑ

Σε λιγότερο από δύο δεκαετίες, από τη δεκαετία του '60 και μετά, παρατηρείται η μεγαλύτερη ανανέωση του πληθυσμού της περιοχής. Τα κενά αρχίζουν να καλύπτονται λιγότερο από εσωτερικούς μετανάστες της ελληνικής επαρχίας και περισσότερο από κατοίκους που για διαφορετικούς λόγους επιλέγουν μια κεντρική συνοικία της Αθήνας. Παρατηρείται μεγάλη συγκέντρωση Κυπρίων και στη συνέχεια Λιβανέζων (1975-1990, όσο διαρκεί ο εμφύλιος πόλεμος του Λιβάνου). Στις λεωφόρους Αλεξάνδρας και Κηφισίας πάνω από το μισό ποσοστό των διαμερισμάτων αποτελείται, πλέον, από γραφεία. Όπως συμβαίνει και σε άλλες κεντρικές συνοικίες, **αυτή η περίοδος με την εξελισσόμενη πληθυσμιακή σύνθεση σηματοδοτεί τη μετάβαση στην πολυεθνική σύγχρονη Αθήνα.**

Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '90, η Ελλάδα μετασχηματίζεται από χώρα αποστολής σε χώρα υποδοχής μεταναστών.¹⁰² Ο πληθυσμός της περιοχής ανανεώνεται με νέους μετανάστες, κυρίως από τις Φιλιππίνες, αλλά και από την Αλβανία, το Σουδάν, την Ινδία και την Αίγυπτο. **Οι μετανάστες καταλαμβάνουν τα παλαιότερα και πιο υποβαθμισμένα μικρά διαμερίσματα των πολυκατοικιών της πρώτης περιόδου, κυρίως υπόγεια και ισόγεια. Αν και συνυπάρχουν με τους Έλληνες, υπάρχει μια σαφής ταξική και εθνική διαφοροποίηση ανά πολυκατοικία.** Η πλειονότητα των ξένων κατοίκων είναι οικογένειες νεαρών γονέων με παιδιά, γεγονός που αποδεικνύεται από το υψηλό ποσοστό ξένων μαθητών που φοιτούν στα δημόσια σχολεία της περιοχής.

Δεν παρατηρούνται φαινόμενα περιθωριοποίησης, αν και **οι κοινότητες διατηρούν τα δικά τους καταστήματα και στέκια ανά εθνικότητα.**¹⁰³ Σύμφωνα με την αρχιτέκτων μηχανικό Μαργαρίτη Φωτεινή, αυτά **αποτελούν** υπαρκτούς θύλακες μίας παράδοσης ή εθνικής ταυτότητας, μια μορφή «εθίμων» εντός του αστικού χώρου, ο οποίος τελικά είναι ο καθοριστικός παράγοντας, μεταλλάσσοντας και απορροφώντας αυτές τις ταυτότητες. Υπάρχει μια συνεχής τάση αφομοίωσης και ιδιοποίησης του χώρου τους με την μορφή των τοπικών αγορών, πλέον, να υφίσταται σημαντικές αλλαγές.¹⁰⁴

102. Ιωσιφίδης Ο., “Συνθήκες εργασίας τριών μεταναστευτικών ομάδων στην Αθήνα” στο *Μετανάστες της Ελλάδος*, επιμ. Μαρβάκης Α., Παρσανόγλου Δ., Παύλου Μ., εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2001, σελ. 230

103. Σημαντική είναι η ανάλυση του όρου ‘intégration’ (ενσωμάτωση), ο οποίος δεν πρέπει να νοείται ως κάτι μεταξύ της ένταξης και της αφομοίωσης, αλλά ως η ιδιαίτερη διαδικασία που προωθεί τη συμμετοχή διαφορετικών ατόμων στην κοινωνία με την αποδοχή των πολιτισμικών, κοινωνικών και ηθικών τους ιδιαιτεροτήτων, κατανοώντας πλήρως τα οφέλη της πολυπολιτισμικότητας για το κοινωνικό σύνολο. (Conseil d’Analyse ‘Economique 2003, σελ. 94).

104. Μαργαρίτη Φ. ό.π., *Η Καθημερινή*, Αθήνα, 17 Φεβρουαρίου 2002, σελ. 9

Μαγαζιά μεταναστών

Ασιατικό μίνι μάρκετ στην οδό Αχαΐας και Λακωνίας.

Γεωργιανός φούρνος, Ένωση ελλήνων Αιθιοπίας, Ινδικό κομμωτήριο και Αφρικανική ένδυση στην οδό Λουΐζης Ριανκούρ.

Στην περιοχή παρατηρείται πολυπολιτισμική και διαταξική συμβίωση στις ίδιες πολυκατοικίες με τη μορφή της κάθετης κοινωνικής διαφοροποίησης, που προκύπτει από την επιλογή διαφορετικών κοινωνικών ομάδων να ζουν στα κοινωνικά μικτά κέντρα της πόλης. Η επιλογή αυτή θεωρείται **ως απόρροια της χαλάρωσης της κλασικής μορφής του στεγαστικού διαχωρισμού, δηλαδή του διαχωρισμού μεταξύ γειτονιών**.¹⁰⁵ Η κάθετη κοινωνική διαφοροποίηση αποτελεί ένα χαρακτηριστικό γνώρισμα της Αθήνας, το οποίο συνδέεται με την ταχεία αύξηση του πληθυσμού στο κέντρο και την επιδείνωση των συνθηκών διαβίωσης σε αυτό. Περιλαμβάνει τη γρήγορη φθορά των κτηρίων που λειτουργούν ως φυσικοί φορείς αυτής της πυκνότητας, καθώς και την επιταχυνόμενη υποτίμηση των διαμερισμάτων, συγκεκριμένα αυτών που βρίσκονται πιο κοντά στο έδαφος.¹⁰⁶

Ο κάθετος διαχωρισμός στη στέγαση στην Αθήνα φαίνεται να είναι αποτέλεσμα των συνθηκών που οδήγησαν κοινωνικές ομάδες με περιορισμένους πόρους να εγκατασταθούν σε υποβαθμισμένα διαμερίσματα γύρω από το κέντρο, τα οποία προσέφεραν καλή πρόσβαση σε ευκαιρίες απασχόλησης. Ταυτόχρονα, σχετικά εύπορες ομάδες παρέμειναν στις ίδιες περιοχές για διάφορους λόγους, όπως η προχωρημένη ηλικία, το υψηλότερο κόστος αντίστοιχης κατοικίας στα προάστια, η εξοικείωση με την περιοχή, η πυκνότητα και η εγγύτητα των υπηρεσιών.¹⁰⁷

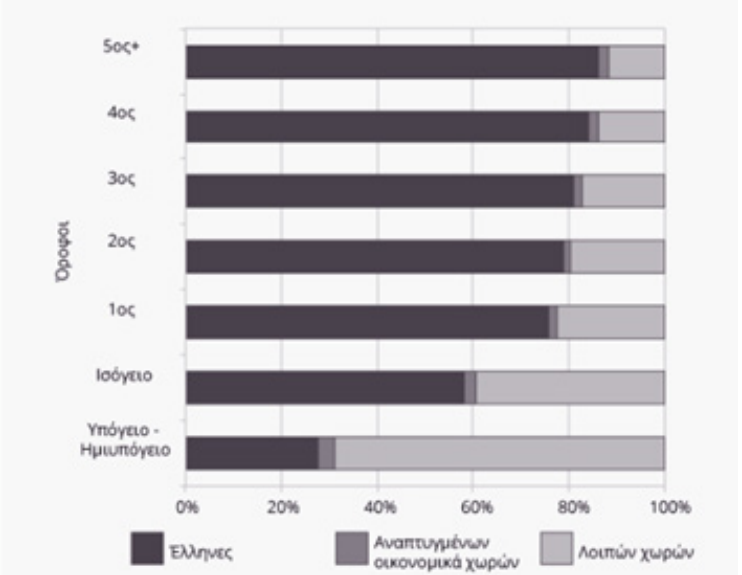
Οι γειτονιές της πόλης που πληρούν τις προϋποθέσεις για την ύπαρξη κάθετου διαχωρισμού είναι αυτές όπου ένα σημαντικό ποσοστό των κατοίκων τους διαμένει σε κοινωνικά «ακραίες» θέσεις των κτηρίων, δηλαδή σε υπόγεια, ισόγεια και υψηλούς ορόφους. Η πληθυσμιακή συγκέντρωση σε πολυκατοικίες που κατασκευάστηκαν μεταξύ 1946 και 1980 είναι καθοριστική για την αναγνώριση της χωροθέτησης του κάθετου κοινωνικού διαχωρισμού. **Μόνο οι πολυκατοικίες που ολοκληρώθηκαν πριν από το 1980 διαθέτουν δομή και εσωτερική διαρρύθμιση που ευνοεί τον κάθετο κοινωνικό διαχωρισμό**. Σε αυτές τις κατασκευές, παρατηρούμε ότι τα μικρότερα και λιγότερο ποιοτικά διαμερίσματα βρίσκονται στους ημιυπόγειους και ισόγειους ορόφους, ενώ τα πιο προνομιούχα και ευρύχωρα διαμερίσματα είναι τοποθετημένα στους ψηλότερους ορόφους. Επιπλέον, ένα σημαντικό ποσοστό των κατοίκων (40%) διαμένει πιο κοντά στο ισόγειο, εκ των οποίων το 16% βρίσκεται στο ισόγειο και σε χαμηλότερους ορόφους.¹⁰⁸

105. Leontidou L., *The Mediterranean city in transition*, University Press, Cambridge, 1990.

106. Τα διαμερίσματα στους χαμηλούς ορόφους των περιοχών με στενά δρομάκια γύρω από το κέντρο είναι συνήθως μικρά, με περιορισμένο φωτισμό, χωρίς θέα, και αντιμετωπίζουν προβλήματα θορύβου από το περιβάλλον. Οι πολυκατοικίες σε αυτές τις γειτονιές περιλάμβαναν κατά κανόνα ευρύχωρα και φωτεινά διαμερίσματα στους υψηλότερους ορόφους, τα οποία προορίζονταν κυρίως για προσωπική χρήση των κατασκευαστών ή για πώληση, ενώ τα μικρότερα διαμερίσματα στους χαμηλότερους ορόφους ήταν προοριζόνταν για ενοικίαση. (Maloutas T., Karadimitriou N., 2001, “Vertical social differentiation in Athens. Alternative or complement to urban segregation?”, *International Journal of Urban and Regional Research*, 25/4, pp. 699-716)

107. Μαλούτας Θ., Κοινωνική κινητικότητα και στεγαστικός διαχωρισμός στην Αθήνα στο *Κοινωνικοί και χωρικοί μετασχηματισμοί στην Αθήνα του 21ου αιώνα*, ΕΚΚΕ, Αθήνα, 2009, σελ. 44-45

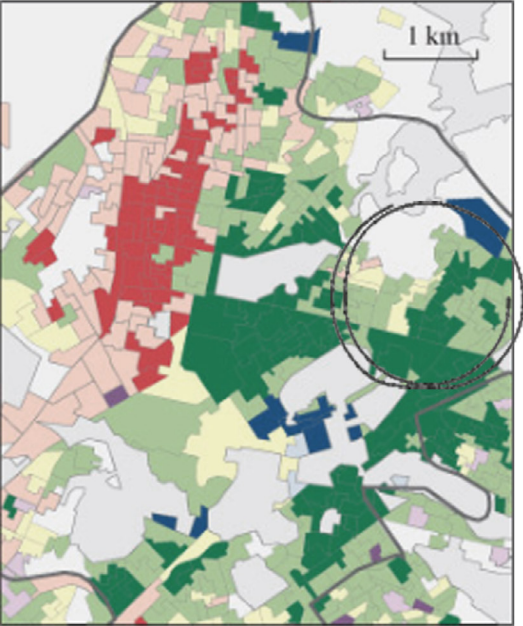
108. Μαλούτας Θ., Σπυρέλλης Στ. Ν., “Η πολυκατοικία της αντιπαροχής και ο κάθετος κοινωνικός διαχωρισμός” στο *Athens Social Atlas* δημ. Δεκέμβριος 2015.

Γράφημα: Ποσοστό ατόμων ανάλογα με την υποκοότητά τους ανά όροφο στις πολυκατοικίες του Δήμου Αθηναίων (2011).

Χάρτης: Περιοχές κάθετου κοινωνικού διαχωρισμού και κοινωνικά ομοιογενείς περιοχές στην Αθήνα (2011) (κάτοικοι πολυκατοικιών κατασκευής 1946-1980).

(Πηγή: Μαλούτας Θ, Σπυρέλλης Στ. Ν., ό.π., 2015)

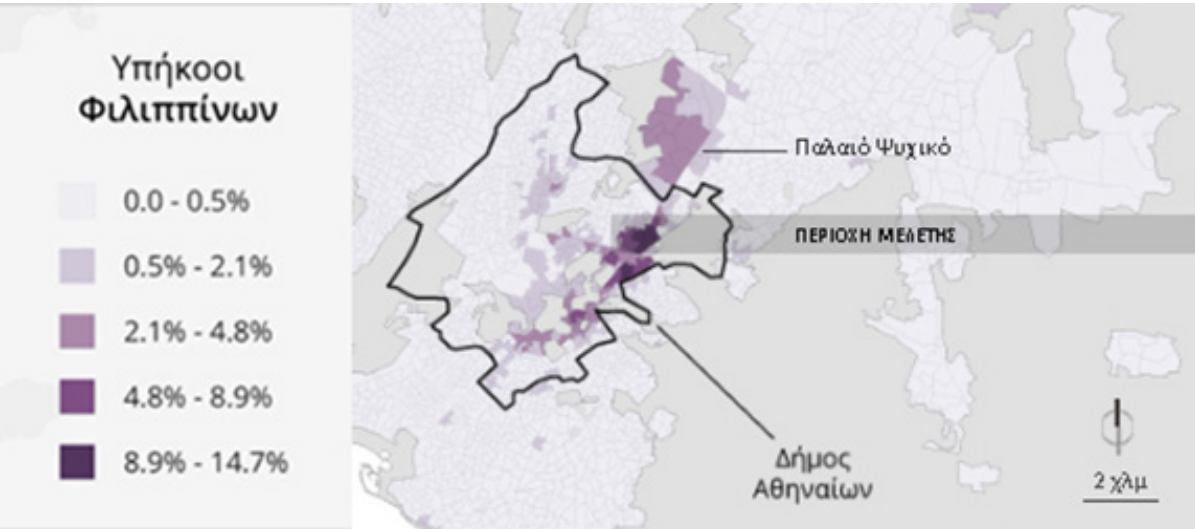

ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΤΙΚΕΣ ΟΜΑΔΕΣ

ΦΙΛΙΠΠΙΝΕΖΙΚΟΣ ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ

Κατά μήκος της Πανόρμου και στην περιοχή κάτω από αυτήν **παρατηρείται ο μεγαλύτερος αριθμός μεταναστών από τις Φιλιππίνες σε όλο το Δήμο Αθηναίων**. Στη συντριπτική τους πλειοψηφία **εργάζονται ως οικιακοί βοηθοί στο γειτονικό Παλιό Ψυχικό** και ως νοσοκόμοι στα γύρω νοσοκομεία.¹⁰⁹

Παρά τον δεσμευτικό χαρακτήρα αυτών των απασχολήσεων, καθώς συχνά αρκετοί Φιλιππινέζοι μένουν εσωτερικοί στα σπίτια όπου εργάζονται, συχνή πρακτική αποτελεί η ενοικίαση ομαδικών σπιτιών (boarding houses), όπου μπορούν να περνούν τις μέρες αργιών με τους συμπατριώτες τους.¹¹⁰ Αυτοί οι τόποι “περιοδικής” διαμονής τους διαφέρουν από τους τόπους εργασίας/κατοικίας, που εντοπίζονται κυρίως κατά μήκος του κάτω μέρους της Πανόρμου και στην περιοχή του Ερυθρού Σταυρού.¹¹¹

Βάση δεδομένων: ΕΚΚΕ-ΕΛΣΤΑΤ (2015).

Φιλιππινέζικο video club. (Πηγή: Μαργαρίτη Φ., ό.π., Αθήνα, 2002)

109. Σύμφωνα με τη βάση δεδομένων: ΕΚΚΕ-ΕΛΣΤΑΤ (2015) το ποσοστό του κλάδου απασχόλησης αγγίζει το 13,7 – 21,7% για δραστηριότητες νοικοκυρών ως εργοδοτών.
(Μαλούτας Θ., Σπυρέλλης Στ. Ν., Ανισότητες και διαχωρισμοί στην Αθήνα: Χάρτες και δεδομένα, στο Athens Social Atlas, δημ. Νοεμ. 2019)

110. Τοπάλη Π., “Ασύμπτωτες σχέσεις: Φιλιππινέζες οικιακές βοηθοί” στο *Περιπέτειες της ετερότητας*, επιμ. Ε. Παπαταξιάρχης, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2006, σελ 297-323.

111. Βαΐου Ντ., *Διαπλεκόμενες καθημερινότητες και χωροκοινωνικές μεταβολές στην πόλη. Μετανάστριες και ντόπιες στις γειτονιές της Αθήνας*, Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών Ε.Μ.Π., Αθήνα, Αύγουστος, 2007, σελ. 64

Η κοινότητά τους έχει συγκροτηθεί και αναπτυχθεί δυναμικά με τις δεκαετίες, **δημιουργώντας τοπικές γειτονιές**, κάθετες στην Πανόρμου, προσδίνοντας εναλλακτικά το όνομα **«Μικρές Φιλιππίνες»** στην περιοχή. Ωστόσο, οι γειτονιές δεν έχουν σε καμία περίπτωση χαρακτηριστικά ‘γκέτο’, όπως αυτά των αμερικάνικων πόλεων, ούτε μπορεί να γίνει σύγκριση με τις ‘ευαίσθητες συνοικίες’ των παρισινών προαστίων.¹¹²

Οι Φιλιπινέζοι μετανάστες έχουν παράδοση συλλογικής δραστηριότητας και ισχυρούς δεσμούς ως κοινότητα, με την δική τους εκκλησία στο κέντρο της Αθήνας. **Διακρίνονται από δίκτυα αλληλοβοήθειας** για την αναζήτηση κατοικίας και εργασίας στους ομοεθνείς τους ενώ οργανώνουν τακτικά αθλητικά πρωταθλήματα, μουσικές και χορευτικές εκδηλώσεις, για ενήλικους και για τα παιδιά.¹¹³

Τα τοπικά μαγαζιά με είδη λιανικού εμπορίου είναι πολυάριθμα με κυρίως ασιατική πελατεία. Σε αντίθεση με τις πρώτες δεκαετίες που η πλειοψηφία των μεταναστών ήταν γυναίκες, πλέον έχουν δημιουργηθεί οικογένειες με τα παιδιά τους να έχουν γεννηθεί στην Ελλάδα. Συγκεκριμένα, το 56ο Γενικό Λύκειο Αθηνών, πάνω στην οδό Πανόρμου και στο 56ο Γυμνάσιο, στην οδό Αχαΐας απαρτίζεται, ως επί το πλείστον, με μαθητές δεύτερης γενιάς Φιλιπινέζων.

Απεικόνιση των δύο σχολείων της περιοχής, όπου το ποσοστό των φιλιπινέζων μαθητών αξίζει το 15%.

112. Πολλά από τα προάστια αυτά παρουσιάζουν μεγάλα ποσοστά πρώτης, δεύτερης και τρίτης γενιάς μεταναστών, οι οποίοι κατοικούν σε παρωχημένα και υποβαθμισμένα συγκροτήματα κοινωνικής κατοικίας, τα οποία κατασκευάστηκαν μεταπολεμικά για να στεγάσουν κυρίως εσωτερικούς μετανάστες. Τα περισσότερα από αυτά τα συγκροτήματα έχουν περιορισμένη πρόσβαση σε δίκτυα μεταφορών και κοινωνικές υποδομές. (Βαΐου Ντ., ό.π., 2007)

113. Βαλένσια Τζ., “ΚΑΣΑΠΙ: Ένωση Φιλιπινέζων Μεταναστών” στο *Μετανάστες στην Ελλάδα*, επιμ. Μαρβάκης Α., Παρσανόγλου Δ., Παύλου Μ., εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2001, σελ. 342

Σε γενικές γραμμές, παρατηρείται ότι ο αλβανικός πληθυσμός διασπείρεται στον αστικό χώρο **χωρίς να σχηματίζονται «αλβανικές γειτονιές»** ή εμφανείς εκφράσεις μιας διακριτής κοινότητας που αναδεικνύει τον δικό της τρόπο ζωής στον χώρο. Πιθανότατα, αυτό το αποτέλεσμα συνδέεται με το γεγονός ότι η πιο κοινή μορφή μετανάστευσης μεταξύ των Αλβανών είναι η μετακίνηση μαζί με την οικογένεια, με πρόθεση για μακροχρόνια ή μόνιμη εγκατάσταση στην Αθήνα και ένταξη στους θεσμούς και τις πρακτικές της τοπικής κοινωνίας.¹¹⁴

Η κοινωνική διαφοροποίηση γίνεται επίσης εμφανής και σε κάθετο επίπεδο, καθώς συνήθως τα διαμερίσματα των τελευταίων ορόφων παραμένουν στην ιδιοκτησία του ελληνικού πληθυσμού.

Ενώ στα πρώτα χρόνια της εγκατάστασής τους στην πλειονότητά τους εργάζονταν ως ανειδίκευτοι εργάτες στις οικοδομές, στις μεταφορές και στον αγροτικό τομέα και οι γυναίκες ως οικιακές βοηθοί και ως συνοδοί γερόντων, πλέον η κατάσταση έχει διαφοροποιηθεί σημαντικά. Αρχικές ασχολίες τους ήταν σε τομείς όπου οι ντόπιοι δεν θα δούλευαν με τις συγκεκριμένες συνθήκες, σε ανθυγιεινά, επικίνδυνα και συχνά εποχικά επαγγέλματα με χαμηλά ημερομίσθια.¹¹⁵

Τα τελευταία χρόνια, **πληθαίνουν τα καταστήματα που έχουν αγορασθεί ή ενοικιαστεί από Αλβανούς**. Πρόκειται κυρίως για καταστήματα εστίασης και λιανικού εμπορίου, όπως ψιλικατζίδικα, περίπτερα, κουρεία και σουβλατζίδικα κ.λπ., που **εξυπηρετούν το σύνολο του πληθυσμού και όχι μόνο την αλβανική κοινότητα**.¹¹⁶ **Η περιοχή δεν ταυτοποιείται από αλβανικά μαγαζιά αλλά απλώς από μαγαζιά**. Πλέον, καθώς δεν υφίσταται εθνικός διαχωρισμός και έχει επιτευχθεί μία ομαλή κοινωνική αφομοίωση, έχουν αρχίσει να αγοράζουν και να διαχειρίζονται δικά τους καταστήματα, που συνήθως λειτουργούν ως οικογενειακές επιχειρήσεις.

114. Βαΐου Ντ., *ό.π.*, 2007, σελ. 65

115. Συλλογικό, *Πολιτικές Μετανάστευσης και Στρατηγικές Ένταξης*, Επιμ. Κασιμάτη Κούλα, εκδ. GUTENBERG Αθήνα, 2003, σελ. 40

116. Βαΐου Ντ., *ό.π.*, 2007, σελ. 62

Η περιοχή κατοικίας στην περιοχή όπου συγκεντρώνονται περισσότερο οι Αφρικανοί μετανάστες είναι στα 'άκρα' της Πανόρμου στην ένωση με τη Λ. Αλεξάνδρας και τη Λ. Κηφισίας. Σύμφωνα με τα δεδομένα της ΚΚΕ-ΕΛΣΤΑΤ, η πολυπληθέστερη κοινότητα είναι αυτή των Νιγηριανών και ενώ ακολουθεί των Αιθιοπών και των Σουδανών. Πλειοψηφικά **εργάζονται ως υπαίθριοι μικροπωλητές, στις λαϊκές αγορές**, ενώ αρκετοί έχουν ανοίξει τα δικά τους μαγαζιά και **ασχολούνται με τον ενδυματολογικό τομέα**.¹¹⁷

Σε ένα μαγαζί στην οδό Λουίζης Ριανκούρ ανάμεσα σε ένα πρακτορείο προπό και ένα ψιλικατζίδικο διακρίνεται το **αποτύπωμα της αφρικανική κουλτούρας**. Η Aristile, με καταγωγή από το Καμερούν, ξεκίνησε να ράβει και να δημιουργεί πατρόν με αφετηρία τις τεράστιες υπαίθριες αγορές της πατρίδας της. Το 2018, άνοιξε το δικό της μαγαζί όταν εγκαταστάθηκε μόνιμα στη περιοχή. Στην Αφρική δεν υπάρχουν αλυσίδες καταστημάτων οπότε όλοι αγοράζουν χειροποίητα ρούχα με προτίμηση στα έντονα σχέδια με εκκεντρικά χρώματα ανεξαρτήτως ηλικίας και εποχής.

«Στην Ελλάδα βλέπω μόνο σκουρόχρωμες φιγούρες στο δρόμο, ιδιαίτερα το χειμώνα. Συχνά όταν μπαίνουν στο μαγαζί γυναίκες μεγαλύτερης ηλικίας μου λένε στεναχώρα ότι παρόλο που τους αρέσουν τα πολύχρωμα υφάσματα που βλέπουν, δεν είναι για την ηλικίας τους. Κάθε φορά γελάω από μέσα μου γιατί στην Αφρική δεν έχω δει ποτέ μου μαυροφορημένη γυναίκα».

Στην οδό Λουίζης Ριανκούρ, Το ατελιέ της Aristile με τα αφρικανικά υφάσματα Ankara. (Πηγή: προσωπικό αρχείο)

117. Μαλούτας Θ., Σπυρέλλης Στ. Ν., "Ανισότητες και διαχωρισμοί στην Αθήνα: Χάρτες και δεδομένα", στο Athens Social Atlas, δημ. Νοεμ. 2019.

ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΣ ΑΠΟ ΛΟΙΠΕΣ ΧΩΡΕΣ ΤΗΣ ΑΣΙΑΣ (Ινδία, Πακιστάν, Μπαγκλαντές και λοιπή Ασία)

Οι κύριες συγκεντρώσεις μεταναστών από χώρες της Ασίας φαίνεται να υπάρχουν κάτω από την οδό Πανόρμου και στη διασταύρωση με τη Λ. Αλεξάνδρας. Πλειοψηφία στην περιοχή αποτελούν οι μετανάστες από την Ινδία και το Πακιστάν. Εργάζονται κυρίως **ως τροφοδιανομείς ενώ αρκετοί έχουν ανοίξει τις δικές τους επιχειρήσεις**, με προσωπικό κυρίως μέλη τις οικογενείας τους, ενώ **προσφέρουν εργασία σε ομοεθνείς**. Υπάρχουν αρκετά ινδικά μαγαζιά εστίασης στην περιοχή αλλά και λοιπές επιχειρήσεις όπως πλυντήρια αυτοκινήτων, συνεργεία κ.λ. Όπως και στη περίπτωση των φιλεπινέζων μεταναστών, φαίνεται να **λειτουργούν άτυπα δίκτυα αλληλοβοήθειας, τα οποία συχνά υποκαθιστούν το έλλειμμα των επίσημων πολιτικών ένταξης** και συμβάλλουν στην εύρεση κατοικίας, εργασίας αλλά και στήριξης σε καθημερινό επίπεδο.¹¹⁸

ΚΥΠΡΙΑΚΟΣ ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ

Η περιοχή λόγω της **γειννίας και της καλής συγκοινωνιακής της σύνδεσης με το Δήμο Ζωγράφου, όπου βρίσκεται η Πανεπιστημιούπολη και η Πολυτεχνειούπολη**, αποτελεί επιλογή των Κύπριων φοιτητών για ενοικίαση. Επιλέγουν κυρίως δωάρια ή γκαρσονιέρες για κατοίκηση κοντά στο μετρό ή στις δύο λεωφόρους. Η περιοχή πέρα από τόπο κατοικίας αποτελεί και μέρος αναψυχής με τα πολλά φοιτητικά στέκια και μπαρ γύρω από το σταθμό του μετρό.

Στην οδό Λαρίσης, μαγαζί εστίασης με ινδούς ιδιοκτήτες.
(Πηγή: προσωπικό αρχείο)

Στην οδό Τριφυλίας, επιχείρηση με πακιστανούς ιδιοκτήτες και προσωπικό.
(Πηγή: προσωπικό αρχείο)

118. Βαΐου Ντ., Λαφαζάνη Ο., “Η Κυψέλη και η Αγορά της: σύγκρουση και συνύπαρξη στις γειτονιές του κέντρου”, στο Athens Social Atlas δημ. Δεκέμβριος 2015.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η Πανόρμου, η οποία ως χάραξη αποτελεί ένα τεταρτοκύκλιο, μαζί με τη γραμμική Λουίζης Ριανκούρ συνθέτουν ένα σύνολο με πολυδιάστατο αρχιτεκτονικό και πολεοδομικό χαρακτήρα.

Ο αρχικός αγροτικός χαρακτήρας της περιοχής, τον 19ο αι, ως τόπος εξοχικών κατοικιών των μεγαλογαιοκτημόνων της εποχής βιώνει την πρώτη μεγάλη περίοδο αστικοποίησης με την ανέγερση κτιρίων δημόσιας ωφέλειας όπως ιδρύματα (Γηροκομείο Αθηνών, το 1906), νοσοκομεία (Νοσοκομειακό Συγκρότημα Ερυθρού Σταυρού, το 1930), και σχολεία, τα οποία εξυπηρετούν ολόκληρη την πόλη. Η δεύτερη περίοδος ξεκινά με την έλευση των προσφύγων μετά την Μικρασιατική Καταστροφή και η τρίτη μεταπολεμικά, με το κύμα εσωτερικής μετανάστευσης από την επαρχία προς τα μεγάλα αστικά κέντρα.

Το μεγαλύτερο τμήμα του κτηριακού δυναμικού ανανεώνεται, τα αστικά μονώροφα και διώροφα, με πλούσιο σε βλάστηση κήπο, που μέχρι την δεκαετία του '60 χαρακτήριζαν την περιοχή σιγά σιγά εξαλείφονται. Δίνουν την θέση τους στην κατασκευή πολυκατοικιών, μεταξύ 1960 – 1980, με τη μέθοδο της αντιπαροχής, οι οποίες χαρακτηρίζουν την περιοχή μέχρι σήμερα. Εν όψει των Ολυμπιακών αγώνων προβλέπεται η δημιουργία σταθμού του Μετρό Πανόρμου, ο οποίος εγκαινιάζεται το 2000 και αποτελεί σήμερα τμήμα της γραμμής που συνδέει το λιμάνι του Πειραιά με τον διεθνή αερολιμένα. Ξεκινάει μία νέα προ-ολυμπιακή εποχή με την ανέγερση κτηρίων γραφείων, πολυκαταστημάτων και δημόσιων υπηρεσιών.

Η Πανόρμου που μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1960 αποτελούσε έναν αδιάνοικτο δρόμο μετατρέπεται σε άξονα υπερτοπικής σημασίας. Παράλληλα, το παλιό πνεύμα, η «ζωή» της περιοχής παραμένει ανεπηρέαστη στην οδό Λουίζης Ριανκούρ, στην οποία βρίσκονται οι τέσσερις πλατείες της περιοχής, σημεία συνάθροισης των κατοίκων. Τα ισόγεια της έχουν παραμείνει καταστήματα, που εξυπηρετούν τις ανάγκες στις γειτονιάς, με τους ορόφους να αποτελούν κατοικίες.

Από το 2009 και για την επόμενη δεκαετία η οικονομική ύφεση στην χώρα θα αποτυπωθεί και στην Πανόρμου. Αρκετές εταιρείες θα απομακρυνθούν από τα κτήρια γραφείων και τα πολυκαταστήματα λόγω των υψηλών ενοικίων, με αποτέλεσμα πολλά μαγαζιά να κλείσουν. Η τελευταία πενταετία είναι συνυφασμένη με το φαινόμενο της βραχυπρόθεσμης ενοικίασης, με αποτέλεσμα η περιοχή να αποκτήσει αγοραστική αξία και ζήτηση, λόγω της συγκοινωνιακής της σύνδεσης και γειτνίασης τόσο με το κέντρο όσο και με τα βόρεια προάστια.

Αντίστοιχη αλλαγή στην καθημερινότητα της πόλης έφεραν τα ρεύματα μεταναστών μετά το 1990, αυτή τη φορά όμως μέσω της δυναμικής παρουσίας τους στους δημόσιους χώρους των γειτονιών της Αθήνας. Αντί να εγκατασταθούν ως κλειστές κοινότητες, οι μετανάστες ενσωματώθηκαν σε ήδη υπάρχουσες γειτονίες, αλληλεπιδρώντας με τους ντόπιους και εμπλουτίζοντας την κοινωνική γεωγραφία με δικά τους μαγαζιά και στέκια.

Η κοινωνική διαστρωμάτωση έγινε εμφανής κατακόρυφα, με την παρουσία του κάθετου κοινωνικού διαχωρισμού, όπου τα χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα παρατηρείται να μένουν στους χαμηλότερους ορόφους των πολυκατοικιών. Μετανάστες, κυρίως από τις Φιλιππίνες, χώρες της Αφρικής και της Ασίας, εγκαταστάθηκαν με βάση τρία κριτήρια: πρώτον, να βρίσκονται κοντά σε ομοεθνείς τους, καθώς παρατηρούνται δίκτυα αλληλοβοηθείας μεταξύ τους, δεύτερον, να κατοικούν σε εγγύτητα με τον τόπο εργασίας τους, όπως η Φιλιπινέζικη κοινότητα η οποία εργάζεται στο Παλιό Ψυχικό, και τρίτον, η επιλογή περιοχών με χαμηλό ενοίκιο και κόστος διαβίωσης.

Η κοινωνική ζωή χαρακτηρίζεται από την έντονη αλληλεπίδραση των κατοίκων και των μεταναστευτικών μονάδων, που κατέκλυσαν την περιοχή τις τελευταίες δεκαετίες, η οποία ενισχύεται από την παρουσία τους στους δημόσιους χώρους, όπως οι πλατείες, που λειτουργούν ως κέντρα κοινωνικής συναναστροφής. Η περιοχή, πλέον, αποτελείται από ένα κράμα ντόπιων, εργαζομένων που κατοικούν σε γειτονικές περιοχές και μεταναστών αποτυπώνοντας, τον πολυπολιτισμικό χαρακτήρα μίας αθηναϊκής συνοικίας.

Η οδός Πανόρμου αποτελεί ένα ζωντανό παράδειγμα του τρόπου με τον οποίο η αστικοποίηση της Αθήνας επηρεάστηκε από τις μετακινήσεις πληθυσμών και την ανάγκη στέγασης σε περιόδους κρίσεων. Η αθηναϊκή αστικοποίηση δεν υπήρξε αποτέλεσμα οργανωμένου και προγραμματισμένου σχεδιασμού, αλλά μιας δυναμικής και συχνά απρογραμματίστης διαδικασίας. Αυτή η χαοτική ανάπτυξη δημιούργησε ένα περιβάλλον γεμάτο αντιθέσεις, με πολλά προβλήματα αλλά και μοναδική γοητεία.

Η έννοια του «ιστορικού παλίμψηστου» έρχεται να περιγράψει αυτήν ακριβώς την πολυεπίπεδη φύση της πόλης. Όπως σε ένα παλίμψηστο όπου το αρχικό κείμενο έχει σβηστεί, αλλά τα ίχνη του παραμένουν, έτσι και η Πανόρμου (και κατ' επέκταση η Αθήνα) αποκαλύπτει μέσα από την αρχιτεκτονική και τη μορφή της τα ίχνη των διαδοχικών ιστορικών περιόδων. Οι διαφορετικές κοινωνικές ομάδες που εγκαταστάθηκαν στην περιοχή, η ποικιλόμορφη αρχιτεκτονική, καθώς και οι οικονομικές μεταβολές, άφησαν το αποτύπωμά τους στον αστικό ιστό. Η δομή και ο σχεδιασμός της Πανόρμου, οι κτιριακές μορφές, οι χρήσεις γης και οι λειτουργίες της αποτελούν μαρτυρίες της ιστορικής εξέλιξης της πόλης.

Συνολικά, η Πανόρμου δεν είναι απλώς ένας δρόμος, αλλά ένα μικρογραφικό παράδειγμα της Αθήνας. Αντιπροσωπεύει την πολυπλοκότητα της αστικής της ταυτότητας, συνδυάζοντας στοιχεία του παρελθόντος και του παρόντος με τρόπο που αποτυπώνει τη συνεχή εξέλιξη και μεταμόρφωση της πόλης. Παρά τις δυσκολίες και τις αντιφάσεις της, η αστικοποίηση της Αθήνας δημιουργεί έναν ζωντανό χώρο, που δεν παύει να εκπλήσσει και να εντυπωσιάζει, αποκαλύπτοντας την ιστορία και τις μεταμορφώσεις του μέσα από την πολεοδομική του συγκρότηση.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ

Αίσωπος Γ., Σημαιοφορίδης Γ., *Η σύγχρονη ελληνική πόλη*, εκδ. Metropolis Press : Δομές, Αθήνα, 2018.

Βαΐου Ντ., *Διαπλεκόμενες καθημερινότητες και χωροκοινωνικές μεταβολές στην πόλη. Μετανάστριες και ντόπιες στις γειτονιές της Αθήνας*, Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών Ε.Μ.Π., Αθήνα, Αύγουστος, 2007.

Γεωργόπουλος Γ. Δ., *Οδός Λουίζης Ριανκούρ 6: Αμπελόκηποι 1940-1956*, εκδ. Αρμός, Αθήνα, Μάιος 2015.

Ελεήμων Εταιρεία, *Γηροκομείο 1864 - 1964 / Ελεήμων Εταιρεία Αθηνών*, Αθήνα, 1965.

Ζαββού Α., Καμπούρη Ν. & Στρατηγάκη Μ., *Φύλο, Μετανάστευση, Διαπολιτισμικότητα*, εκδ. Νήσος, Αθήνα, 2013.

Ίερός ναός Αγίου Δημητρίου Αμπελοκήπων: 50 χρόνια ένοριακής ζωής και μαρτυρίας, εκδ. Σαΐτης, επιμ. Αρχιμ. Κρικρή Πλ., Αθήνα, 2008.

Καιροφύλας Γ., *Τοπωνύμια της Αθήνας, του Πειραιά και των περιχώρων*, Εκδόσεις Φιλιππότη, Αθήνα, 2018.

Καρδαμίτση-Α. Μ., Αθήνα: *Μεταμορφώσεις του αστικού τοπίου. Από τη Νεοελληνική Ιστορική συλλογή Κωνσταντίνου Τρίπου*, επιμέλεια Κωνσταντίνου Φανή, εκδ. Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα, 2009-2011.

Καυκούλα Κ., *Η περιπέτεια των κηπουπόλεων, Κοινωνική και περιβαλλοντική μεταρρύθμιση στην Ευρώπη και στην Ελλάδα του 20ου αιώνα*, εκδ. UNIVERSITY STUDIO PRESS, Θεσσαλονίκη, 2007.

Κράλη Ε., Λυκογιάννη Σ., *Φύλο και Χώρος*, σύμβουλος: Ντίνα Βαΐου, Κ.Ε.Θ.Ι., Απρίλιος 2001.

Κωτσάκη Α., *Αλέξανδρος Νικολούδης 1874-1944 Αρχιτεκτονικά οράματα, πολιτικές χειρονομίες*, εκδ. Ποταμός, Αθήνα, 2007.

Μαλούτας Θ., Εμμανουήλ Δ., Ζακοπούλου Ε., Καυταντζόγλου Ρ., Χατζηγιάννη Α., *Κοινωνικοί και χωρικοί μετασχηματισμοί στην Αθήνα του 21ου αιώνα*, ΕΚΚΕ, Αθήνα, 2009.

Μπαρκούτα Γ., *Η κατοίκηση σε κρίση*, εκδ. ΕΚΚΡΕΜΕΣ, Αθήνα, 2019.

Μπίρης Η. Κ., *Αι τοπωνυμιαί της πόλεως και των περιχώρων των αθηνών*, εκδ. Υπουργείο Πολιτισμού, Αθήνα, Δεκέμβριος 1971,.

Μπίρης Η. Κ., *Αι Αθήναι: από του 19ου εις τον 20ον αιώνα*, εκδ. ΜΕΛΙΣΣΑ, Αθήνα, Δεκέμβριος 2005.

Ο Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός επί τη εκατοντοετηρίδι της Ελλάδος 1830-1930, εκδ. Αθήναι : Τύποις Στεφ. Ν. Ταρουσοπούλου, Αθήνα, 1930.

Πάλλης Γ., *Τοπογραφία του αθηναϊκού πεδίου κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο*, εκδ. Εκδοτικός Οργανισμός Π. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη, 2009.

Παραδείσης Κ. Ν., *Αμπελόκηποι: Περιήγηση στις αναμνήσεις μιας γειτονιάς*, τόμος 2ος, εκδ. Ο Μικρός Ρωμηός, Αθήνα, Σεπτέμβριος 2010.

Παραδείσης Κ. Ν., *Αμπελόκηποι: Περίπατοι στις παλιές γειτονιές: Κτίσματα που χάθηκαν: Άγνωστες ιστορίες και φωτογραφίες: Πρόσωπα και οικογένειες*, εκδ. Ο Μικρός Ρωμηός, Αθήνα, 1997.

Παραδείσης Κ. Ν., *Αμπελόκηποι: Τοπογραφία – Ανθρώπινες Ιστορίες*, τόμος 3ος, εκδ. Βιβλιοθήκη του συλλόγου των Αθηνών, Αθήνα, Σεπτέμβριος, 2019.

Συλλογικό, *Αρχιτεκτονική*, επιμ. Μπούρας Χ., Φιλιππίδης Δ., Κομίνη Δ., εκδ. Μέλισσα, Αθήνα, 2013.

Συλλογικό, *Μετανάστες στην Ελλάδα*, επιμ. Μαρβάκης Α., Παρσανόγλου Δ., Παύλου Μ., εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2001.

Συλλογικό, *Περιπέτειες της ετερότητας*, επιμ. Ε. Παπαταξιάρχης, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2006.

Συλλογικό, *Πολιτικές Μετανάστευσης και Στρατηγικές Ένταξης*, επιμ. Κασιμάτη Κ., εκδ. GUTENBERG Αθήνα, 2003.

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ

Benjamin W., *The Arcades Project*, εκδ. HARVARD UNIVERSITY PRESS, Cambridge, 2002.

Blowers A., *The City as a Social System: Unit 7: The Neighbourhood: Exploration of a Concept*, Milton Keynes: Open University, 1973.

Hiebert D., Rath, J., Vertovec S. , *Urban markets and diversity: towards a research agenda*, Ethnic and Racial Studies, 2015.

Leontidou L., *The Mediterranean city in transition*, University Press, Cambridge, 1990.

Maloutas T. with Karadimitriou N., “*Vertical social differentiation in Athens. Alternative or complement to urban segregation?*”, International Journal of Urban and Regional Research, 25/4, 2001.

Massey D., *Space, Place and Gender*, εκδ. Polity, Oxford, 1994.

Massey D., *Φιλοσοφία και πολιτικές της χωρικότητας*, μετ. Πάτσου Α., εκδ. Παπασωτηρίου, Αθήνα, 2001.

ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ | ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ

Βλάχος Γ., Γιαννίσαρης Γ., Χατζηκώστα Ε., «Η στέγαση των προσφύγων στην Αθήνα», *Αρχιτεκτονικά Θέματα*, 12/1978.

Γιαννίρης Η., «Η σύγχρονη Αθήνα και η κοινωνική ανάγκη για πράσινο», *Αρχιτέκτονες*, τεύχος 71, Αθήνα: 30 Σ. Δημακόπουλου, 2004.

Η Καθημερινή, «Επτά ημέρες : τέχνη & ψυχαγωγία», εκδ. Αθήνα, έκδοση 2002.

Η Καθημερινή, «Επτά ημέρες: 2-32 ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΒΑΛΚΑΝΙΚΟΙ ΠΟΛΕΜΟΙ 90 ΧΡΟΝΙΑ», εκδ. Αθήνα, έκδοση 20/10/2002.

Ηλιάκης Μ., «Τα συστήματα ηλιοπροστασίας ως στοιχεία της όψης κτιρίων» στο *Αρχιτεκτονική*, Αθήνα, 2005

Σαρηγιάννης Γ., «Η προστασία της νεοκλασικής κληρονομιάς στην Ελλάδα», διάλεξη στην Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία, 2020.

Σαρηγιάννης Γ., «Πλατείες: ο δημόσιος χώρος στα χρόνια της παρακμής», *Αρχιτέκτονες*, τ.13, 1999.

Σαρηγιάννης Γ., «τα υψηλά κτήρια, η επόμενη καταστροφή της Αθήνας», *Ελευθεροτυπία*, 6 Αυγούστου 2010.

Σκριβάνας Τ., «Οι θυρωροί της Αθήνας και οι ιστορίες τους», *Athens voice*, τεύχος 758.

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΕΣ

Αντύπα Δ., *Κηπουπόλεις χθες και σήμερα: από το ευρωπαϊκό πρότυπο στην Αθήνα του μεσοπολέμου*, Ερευνητική Εργασία, Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών Πολυτεχνείου Κρήτης, Χανιά, 2018.

Αξαοπούλου Α., Περτιγκιόζογλου Ε., *Αποτυπώσεις του αστικού μύθου: έντυπες αναπαραστάσεις της αθηναϊκής πολυκατοικίας*, Ερευνητική εργασία, Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών Ε.Μ.Π., Αθήνα, 2015.

Δέγλερης Ι. Α. *Το “STRIP” Της Α. Συγγρού*, Ερευνητική εργασία, Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών Πολυτεχνείου Κρήτης, Χανιά, 2021.

Λαμπροπούλου Λ., Σπαθή Θ., *Μετανάστες στην Αθήνα : κοινωνικοί και πολεοδομικοί μετασχηματισμοί*, Ερευνητική εργασία, Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών Ε.Μ.Π., Αθήνα, 2013.

Ματθαίου Χ., Χριστίδη Κ., *Μετασχηματισμοί μιας συμβίωσης στο χώρο: το Αθηναϊκό διαμέρισμα από το 1950 μέχρι σήμερα*, Ερευνητική εργασία, Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών Ε.Μ.Π., Αθήνα, 2020.

Τζαθά Ξ., *Η έννοια του territory, ως χωρικό πεδίο σύστασης υβριδισμών για την γεωγραφία και την αρχιτεκτονική*, Ερευνητική εργασία, Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών Πολυτεχνείου Κρήτης, Χανιά, 2017.

ΕΙΣΗΓΗΣΕΙΣ | ΑΡΘΡΑ | ΣΥΝΕΔΡΙΑ

Παπαδοπούλου Ε., Σαρηγιάννης Γ., *Συνοπτική έκθεση για τις προσφυγικές περιοχές του Λεκανοπεδίου Αθηνών, Σπουδαστήριο Πολεοδομικών Ερευνών*, Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών Ε.Μ.Π., Αθήνα, Σεπτέμβριος 2006.

Χατζησάββα Δ., *Δημόσιος χώρος-Δημόσια σφαίρα: Διαφορές, όρια και χωρικός σχεδιασμός*, στο Αδηλενίδου Γ. (επιμ.), PS: Δημόσιος Χώρος... αναζητείται, Συνέδριο 20-22 Οκτωβρίου 2011, Θεσσαλονίκη: Cannot Not Design Publications.

ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

Βαΐου Ντ., Λαφαζάνη Ο., “Η Κυψέλη και η Αγορά της: σύγκρουση και συνύπαρξη στις γειτονιές του κέντρου”, στο Athens Social Atlas δημ. Δεκέμβριος 2015. Πρόσβαση:<https://www.athenssocialatlas.gr/%CE%AC%CF%81%CE%B8%CF%81%CE%BF/%CE%BA%CF%85%CF%88%CE%AD%CE%BB%CE%B7/>

Γεωμυθική, Τα ρέματα της Αττικής // Μέρος Β΄: Λεκανοπέδιο // Γνωριμία με τις υδάτινες διαδρομές της Αττικής,παρέα με μια σταγόνα νερού, δημ. 18 06 2017)

Επίσημη ιστοσελίδα Γηροκομείου Αθηνών, πρόσβαση: <https://eea-gr.gr/about-us-2/>

Ιστοσελίδα του Αττικό Μετρό, πρόσβαση: <https www.ametro.gr>Ιστοσελίδα των Αστικών Συγκοινωνιών, πρόσβαση: <https://www.stasy.gr>

Κάλφα Κ., Η Αθήνα πολυκατοικιοποιούμενη, 1955-1970, Δομημένο Περιβάλλον, Στέγαση, δημ. Δεκέμβριος 2023.

Κόκουβα Γ., Η τέχνη κάνει στάση... στο μετρό, στα εικαστικά του in 2 life, δημ. 7/12/2011. πρόσβαση: <https://www.in2life.gr/culture/art/article/213278/h-tehnh-kanei-stash-sto-metro.html>

Μαλούτας Θ., Σπυρέλλης Στ. Ν., “Η πολυκατοικία της αντιπαροχής και ο κάθετος κοινωνικός διαχωρισμός” στο Athens Social Atlas δημ. Δεκέμβριος 2015. Πρόσβαση: <https://www.athenssocialatlas.gr/%CE%AC%CF%81%CE%B8%CF%81%CE%BF/%ce%ba%ce%ac%ce%b8%ce%b5%cf%84%ce%bf%cf%82-%ce%b4%ce%b9%ce%b1%cf%87%cf%89%cf%81%ce%b9%cf%83%ce%bc%cf%8c%cf%82/>

Μαλούτας Θ., Σπυρέλλης Στ. Ν., “Ανισότητες και διαχωρισμοί στην Αθήνα: Χάρτες και δεδομένα”, στο Athens Social Atlas, δημ. Νοεμ. 2019.

Μπαζού Β., Προσφυγικά: γκρεμίζοντας την Ιστορία, στο «Το Ποντίκι», δημ. 14.04.2013.

Παπαδοπούλου Ε., Σαρηγιάννης Μ. Γ., «Η εγκατάσταση των προσφύγων του ‘22 στο Λεκανοπέδιο Αθηνών. Η σημερινή κατάσταση των προσφυγικών εγκαταστάσεων στην Αθήνα Δυνατότητες προστασίας», δημ. 18/11/2013. Πρόσβαση: <https://www.ktirio.gr>

“The Orbit”, αναμόρφωση κτιρίου γραφείων με πιστοποίηση “leed platinum” στο ΚΤΙΡΙΟ / ΕΚΔΟΣΕΙΣ. Cosmos Center, καταχώρηση της “Κτηματικής Κατασκευαστικής - ΕΚΤΕΝΕΠΟΛ” Α.Ε τον Ιανουάριο του 1989.

http://www.culture2000.tee.gr/ATHENS/GREEK/BUILDINGS/BUILD_TEXTS/B126_t.html

<https://athensundisclosed.wordpress.com/> Δύο ιστορίες για κτίρια-θρύλους της Αθήνας. Δημ. 07/01/2019/

<https://flix.gr/articles/o-kinhmatografos-danaos-kleinei-40-xronia-politism.html>

VintageFiles, Ιστορίες Αμπελοκήπων (No.7), δημ. 20 Μαΐου 2013. Πρόσβαση: <http://vintagefiles.blogspot.com/2013/05/7.html>

Η ερευνητική εργασία αφιερώνεται στον άνθρωπο, ο οποίος με στήριξε έμπρακτα, όσο κανείς άλλος, κατά τη διάρκεια των σπουδών μου. Άλλοτε, με τις ερωτήσεις του, άλλοτε με τη σιωπή του, πάντα όμως με την αγάπη του, την αγωνία του και την οικονομική του βοήθεια.

Στη γιαγιά μου, Αλεξάνδρα.

